BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

No. 155.

—:o:—

वैशेषिकदर्शनम् ।

श्रीमदुदयनाचार्यविरचितकिरणावलीटीकासंवलित-प्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् ।

THE APHORISMS OF THE VAIŚESHIKA PHILOSOPHY BY KAṆÂDA,

WITH THE COMMENTARY OF PRAŚASTAPÂDA, AND THE GLOSS OF UDAYANÂCHÂRYA.

Edited by

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA

VINDHYEŚVARI PRASADA DVIVEDÎ,

LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES;

and Nyâyopâdhyâya Kâvyatîrtha Dhundhirâj Sâstri

Fasciculus III.

BENARES.

PUBLISHED BY BRAJ BHUSHAN* DAS & CO.,

C. K. 40/5, Thatheri Bazar, Near the Chauk.

Printed by Krishna Das Gupta, Proprietor, at the Benares Printing Press and by Jai Krishna Das Gupta at the Vidya Vilas Press, Benares.

1917

Registered According to Act XXV. of 1867.

* Formerly the publisher's name was put down in the abstract form "BRAJ B. DAS & Co.," but now the full name is given i. e. "BRAJ BHUSHAN DAS & Co.," the customers are requested not to take it as another firm altogether.

आत्मत्वाभिसम्बन्धादात्मा । तस्य सौक्ष्म्यात्
प्रत्यक्षत्वे सति(१) करणैः शब्दाद्युपलब्ध्यनुमितैः
श्रोत्रादिभिः समधिगमः क्रियते । वास्यादी-

उद्देशक्रमानुसारेण दिग्लक्षणानन्तरमात्मलक्षणमाह ।
आत्मत्वेति । आत्मत्वं नाम सामान्यविशेषः तदभिसम्बन्धादात्मा
इतरेभ्यो भिद्यते इति पूर्ववद्व्याख्येयम् । ननु शरीराद्यतिरि-
क्तमात्मानं नोपलभामहे । गौरोऽहं स्थूलोऽहं ब्राह्मणोऽहं
मानुषोऽहं गच्छाम्यहं जातोऽहं पितुः पुत्रः पुत्रस्य पिता
ज्येष्ठस्य कनीयान् कनीयसो ज्यायानिति गुणकर्मसामान्य-
विशेषजन्माद्यधिकरणमात्मानं चक्षुरादिनैव सर्वः प्रत्येति ।
न त्वरूपं विभुमचलमनन्तमजमपूर्वमपरमात्मानं कश्चित्
स्वप्नेऽप्यनुभवतीत्याश्रयासिद्धमात्मत्वं यथा प्रसिद्धाश्रयं च पृथि-
व्यादिना गतार्थम् तथाहं जाने यते भुञ्ज इति ज्ञानाद्यधि-
करणतया मनसात्मानुभूयत एव । अहङ्कारस्य शरीरादिवि-
षयत्वं चाग्रे निषेत्स्यते इत्यभिप्रायः । तथाप्यात्मत्वं स्वरूपासिद्धं
परात्मनोऽप्रतीतेर्व्यक्तिभेदासिद्धौ सामान्यविशेषासिद्धेरित्यत
आह । तस्येति । सौक्ष्म्यम् बाह्येन्द्रियग्रहणयोग्यताविरहः त-
स्मादप्रत्यक्षत्वे तस्य करणैः श्रोत्रादिभिः समधिगमः क्रियते ।
ननु करणान्यप्यप्रत्यक्षाणीत्यत आह । शब्दाद्युपलब्ध्य-
नुमितैः । शब्दाद्युपलब्धयः करणसाध्याः क्रियात्वात् छिदादि-
क्रियावदित्यनुमितैः । कथं पुनः करणैरात्मा समधिगम्यत

---

(१) ऽपि—पा० ५ पु० ।

नामिव(१) करणानां कर्तृप्रयोज्यत्व(२)दर्शनात् शब्दादिषु प्रसिद्ध्या च प्रसाधकोऽनुमीयते । न शरीरेन्द्रियमनसामज्ञत्वात्(३) । न शरी-

---

इत्यत आह । वास्यादीनामिवेति । अनेन व्याप्तिर्दर्शिता । प्रयोगस्त्वेवं श्रोत्रादीनि कर्तृव्यापार्याणि करणत्वाद्वास्यादिवत् । करणत्वं चामीषां धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धम् । ननु कस्यचित्कारणस्य वास्यादेः पाण्यादिकरणप्रयोज्यत्वदर्शनेऽपि यथा न सर्वं करणं करणप्रयोज्यमनवस्थाप्रसङ्गात् तथा कस्यचित्कारणस्य कर्तृप्रयोज्यत्वेऽपि न सर्वं तथा भविष्यतीति को विरोधः । उच्यते । कारकेषु समानजातीयकारकापेक्षानियमो नेष्यते अनवस्था-प्रसङ्गात् विजातीयकारकापेक्षानियमस्त्विष्यत एव अन्यथा लक्षणव्याघातात् । चक्षुरादीनां च कर्त्रनपेक्षत्वे तत्साध्यक्रि-याप्रतिसन्धानानुपपत्तिप्रसङ्गात् तस्माद्योसौ श्रोत्रादीनामेको धिष्ठाता असावात्मेति । प्रमाणान्तरमाह । शब्दादिष्विति । प्रसिद्ध्या अनेन प्रसाधका आत्मानुमीयते । तथाहि शब्दादीनां क्वचिदाश्रितं कार्यत्वात् गन्धवत् कार्यत्वमेषामभूत्वा भावित्वल-क्षणं प्रत्यक्षसिद्धं कार्यस्याप्यनाश्रितत्वे समवायिकारणव्यावृ-त्तावितरयोरपि व्यावृत्तेरकारणत्वप्रसङ्गः । तथापि शरीरेन्द्रि-यमनसामन्यतमस्मिन्नाश्रितं भविष्यतीत्यत आह । न शरीरेन्द्रि-

---

(१) वास्यादीना—पा० १ पु० । (२) प्रयोज्यत्व—पा० १ पु० ।
(३) अज्ञानत्वात्—पा० ५ पु० । न शरीरेन्द्रियमनसां चैतन्यमज्ञत्वा-त्—पा० १ पु० ।

रस्य चैतन्यं घटादिवद्भूतकार्यत्वात् मृते चासम्भवात् । नेन्द्रियाणां करणत्वात् उपहतेषु-

---

यमनसां चैतन्यमग्रे वक्ष्यतीति कुतः अशक्यत्वात्मतयैव तेषां सिद्धत्वादित्यर्थ । एतदेव दर्शयति न शरीरस्य चैतन्यं शरीरं न चैतन्याश्रयमित्यर्थः । घटादिवद्भूतकार्यत्वादिति भूतत्वात्कार्यत्वाच्चेत्यर्थ. । अन्यथा असमर्थविशेषणो हेतुः स्यात् । ननु चैतन्याश्रयत्वेकार्यत्वस्य भूतत्वस्य वा को विरोध इत्यत आह । मृते चासंभवादिति । यदि हि शरीरविशेषगुणश्चैतन्यं भवेद्रूपादिवद्यावद्द्रव्यभावि भवेत् चकाराद्यावत्पृथिव्यादिव्यक्तिवृत्ति भवेत् पृथिव्यादिविशेषगुणस्य यावद्द्रव्यभावित्वनियमात् । पृथिव्यादिचतुष्टयविशेषगुणस्य च यावत्पृथिव्यादिव्यक्तिभावित्वात् । अत्राप्यनियमे को विरोध इति चेत् शरीरस्य कार्यतयोत्पत्तेः प्रागनुभवाभावेन संस्काराभावात् स्मृत्यनुसन्धानानुपपत्तिरित्येतत्तर्कप्रदर्शनार्थमेव कार्यत्वस्योपादानमित्यवधातव्यम् । नेन्द्रियाणामिति चैतन्यमित्यनुवर्तते तत्कुतः करणभावात् कुठारवदिति शेषः । तर्कमाह । उपहतेष्विति । अनुभवानुविधायितया तावदनुभवकार्या स्मृतिः सोऽपि यद्यन्तरा किञ्चिद्दतिशयं नादध्यात् चिरध्वस्तो न स्मृतिं जनयेत् अनुत्पन्ननिरन्वयध्वस्तयोरविशेषात् अतिशयमप्यादधानः स्वसमानाश्रयमेवादधीत अन्यथाधानेऽतिप्रसङ्गात् तस्मात् स्मृतिसंस्कारानुभवाः समानाश्रया इति नियमः । तथा चेन्द्रियेषु चैतन्याश्रयेषु

विषयासान्निध्ये चानुस्मृति(१)दर्शनात् । नापि मनसः करणान्तरानपेक्षित्वे युगपदालोचनस्मृ-ति(२)प्रसङ्गात् स्वयं करणभावाच्च परिशेषा(३)-

---

स्वीक्रियमाणेषु तेषामुपघातेऽप्यादिभिः पूर्वानुभूतानां रूपादीनामस्मरणप्रसङ्गात् घटादीनां विषयाणां कुठारादीनां च करणानामचैतन्ये जीवनविरहो हेतुः तत्राप्याध्यात्मिकवायुविरहः तथात्रापि बाह्यधातूपग्रहाभावः तत्रापि वृद्ध्याद्(४)यभावः । अत्रार्थे तर्कं सूचयति । विषयासान्निध्ये चेति । यदि हि विषया एतयोरंस्तेषामसन्निधानेऽनुस्मृतिर्नोदियात् असन्निधिश्च नाशहेतुको द्रष्टव्यः न ह्यसत्यनुभवितरि स्मरणमुपपद्यते कारणाभावादिति भावः । अनुभवस्य पश्चाद्भावेन स्मृतिरेवानुस्मृतिरुच्यते अस्तु तर्हि नित्यत्वात् सर्वविषयत्वादभूतत्वाच्च मनसश्चैतन्यमत आह । नापि मनस इति । अयमभिसन्धिः । ज्ञानाश्रयतया मनोऽनुमीयमानं कर्तृ स्यात् न तु तत्करणं तथा च युगपदनेकविषयसन्निधौ अनेकचक्षुरादिकरणाधिष्ठानेन युगपदनेकान्यालोचनान्यनेकाश्च स्मृतीरारभेत नहि करणवत् कर्त्तुरयं धर्मो यदेकामेव क्रियामभिनिर्वर्तयते तथात्वे वा व्यासङ्गो न स्यात् करणान्तरापेक्षायां च संज्ञाभेदमात्रम् अथ करणत्वेनैव तदनुमाने ज्ञानाश्रयतया तदनुमास्यत इत्यत आह । स्वयं करणभावाच्चेति । सिद्धे हि-

---

(१) चात्र स्मृति—पा० १ पु० ।

(२) युगपदालोचनानुस्मृति—पा० ५ पु० ।

(३) पारिशेष्या—पा० ५ । ६ पु० । (४) वृत्त्यादेः—पा० ३ पु० ।

द्रात्मकार्यत्वात्(१) तेनात्मा समधिगम्यते । शरीरसमवायिनीभ्यां च हिताहितप्राप्तिपरि-

---

चेतनाश्रये कर्तरि करणं मनोऽनुमीयते तथा च धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इति भावः । दिक्कालाकाशानां च प्रसक्तिरेव नास्ति तेषां बुद्ध्याश्रयत्वप्रतिषेधेनैव शब्दादिभिरुपस्थापनादतः पारिशेष्यात् प्रसक्तप्रतिषेधे ऽन्यत्राप्रसङ्गात् शिष्यमाणतयात्मकार्यत्वात् पृथिव्याद्यसमवायित्वे सति कार्यत्वादित्यर्थः । तदयं प्रयोगः ज्ञानं पृथिव्याद्यतिरिक्तद्रव्याश्रितं तदनाश्रितत्वे सति कार्यत्वात् यत् पुनः पृथिव्याद्यतिरिक्तद्रव्याश्रितं न भवति तत्तदनाश्रितत्वे सति कार्यमपि न भवति यथा गन्धादिरिति केवलव्यतिरेकीति । स्यादेतत् आत्मत्वहेतुसिद्ध्यर्थं परात्मप्रसाधनार्थं चायमारम्भः यथा च परात्मा परोक्षस्तथा तद्बुद्धिरपि परोक्षैव तथा च किं केन साध्यत इत्याशङ्क्याह । शरीरसमवायिनीभ्यामिति । विग्रहस्याधिष्ठातानुमीयते अधिष्ठातेत्यस्य विवरणं प्रयत्नवानिति संयोगीति शेषः । लिङ्गमाह । प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामिति । प्रवृत्त्या निवृत्त्या चेत्यर्थः । अनयोः प्रत्येकमेव लिङ्गत्वात् क्रियामात्रस्य चानैकान्तिकत्वमित्याशङ्क्याह । हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्याभ्यामिति । हितं सुखसाधनम् दुःखसाधनमहितम् । तयोर्यथासंख्यं प्राप्तिपरिहारौ तद्योग्याभ्यामिति योग्यग्रहणं क्वचिदन्तरायसम्भवेन प्राप्तिपरिहारयोरसिद्धावपि चेष्टात्वस्य प्रयोजकत्वमादर्शयितुम् ।

---

(१) आत्मकार्यं ज्ञानं कार्यत्वात्—पा० ५ पु० ।

चारथोग्याभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां(१) रथकर्मणा सारथिवत् प्रयत्नवान् विग्रहस्याधिष्ठातानुमीयते प्राणादिभिश्चेति । कथं शरीरपरिगृहीते(२) वायौ विकृतकर्मदर्शनाद्भस्त्राध्मापयितेव निमेषो-

---

एवं प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रायेण शरीरतदवयवसमवायिन्याविति शरीरसमवायिनीभ्यामिति स्वरूपमुक्तम्। यथा च लतादीना-मपि शरीरित्वं तथोक्तमधस्ताद् वक्ष्यते चात्र दृष्टान्तो रथ-कर्मणा सारथिवदिति। अत्र प्रयोगः विवादाध्यासितं शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितं हितप्राप्तियोग्यक्रियावत्त्वात् अहितपरिहा-रयोग्यक्रियावत्त्वाद्वा रथवत् विपक्षे प्रयत्नवद्व्यतिरेकेण प्रवृ-त्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गो बाधकम् तत्कार्यत्वादिति । प्राणादिभि-श्चेति । अनेन प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रि-यान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानी-ति सूत्रं स्मारयति । कथमिति । केन प्रकारेणात्र-व्याप्तिर्ग्राह्येत्यर्थः । उत्तरं शरीरेति । लिङ्गत्वमभिव्यनक्ति । विकृतेति । शरीरपरिगृहीतः शरीराभ्यन्तरचारी मनःसहचर इति यावत्। तस्मिन् विकृतं स्वभावसिद्धात् तिर्यग्गमना(३)द-न्यादृशं कर्मोर्ध्वाधोगतिलक्षणं तस्य दर्शनादिति व्याप्तिग्राहकं प्रमाणमुक्तम् । भस्त्राध्मापयितेति दृष्टान्तः । प्रयोगस्त्वेवं जीव-

---

(१) प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्याम्—इत्यधिकम् ५. पु० ।

(२) विगृहीते—पा० ५ पु० ।

(३) तिर्यक्पवना—पा० ३ पु० ।

न्मेषकर्मणा नियतेन दारुयन्त्रप्रयोक्तेव देहस्य वृद्धि-क्षतभग्नसंरोहणादिनिमित्तत्वात्(१) गृहपतिरिव

च्छरीरं भोक्तृप्रयत्नवदधिष्ठितं संमूर्छनाभावे सति विकृत-क्रियपवनाश्रयत्वात् भस्त्रादिवदिति । अथवा प्राणाख्यो(२) वा-युर्भोक्तृप्रयत्नवत्प्रेरितो ऽसति मूर्छने विकृतक्रियवायुत्वात् भस्त्रा-वायुवत् । लिङ्गान्तरं विवृणोति । निमेषेति । अक्षिपक्ष्मणोः संयोगहेतुः कर्म निमेषो विभागहेतुरुन्मेषः तेनापि प्रयत्न-वाननुमीयते । नन्वेतद्वायुविकारजनितेन नयनस्पन्देनानैका-न्तिकमत आह । नियतेनेति । दृष्टनियमेन यादृङ्निमेषोन्मेष-कर्म प्रयत्नवदन्वयव्यतिरेकानुविधायि दृष्टं दृष्टान्तेन तादृशेने-नेत्यर्थः । अथ किमिदं तादृशत्वम् इच्छापूर्वकत्वमिति चेत् न तस्या अप्यसिद्धतया साध्यत्वात् हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थ-त्वस्य विवक्षितत्वात् इति चेन्न प्रवृत्तिनिवृत्तित्वाभ्यामेव गता-र्थत्वात् सत्यं प्रपञ्चार्थमुपन्यासः । अत्रापि प्रयोगः जीवच्छरीरं भोक्तृप्रयत्नवदधिष्ठितं विशिष्टनिमेषोन्मेषक्रियावत्त्वात् दारुय-न्त्रवत् । विशिष्टं वा निमेषोन्मेषकर्म प्रयत्नवत्पूर्वकं विशिष्टनि-मेषोन्मेषकर्मत्वात् दारुयन्त्रनिमेषोन्मेषकर्मवत् । जीवनलिङ्ग-कमनुमानमाह । देहस्येति । वृद्धिरवयवोपचयः भग्नक्षतयोर्वि-घटितविश्लिष्टयोरस्थिचर्ममांसभागयोः संरोहणं पुनः सङ्घटनं तयोर्निमित्ततयाधिष्ठातानुमीयते शरीरावयववृद्धिक्षतभग्नसं-

---

(१) संरोहणाभ्याम्—पा० ६ पु० ।

(२) शारीरो—पा० ४ पु० ।

अभिमतविषयग्राहककरणसम्बन्धनिमित्तेन मनः-कर्मणा गृहकोणेषु पेलकप्रेरक इव(१)

रोहणे प्रयत्नवन्निमित्तके दृष्टत्वात् संरोहणत्वाच्च गृहकुड्यवृद्धि-वत्संरोहणवच्चेति। सूत्रे च जीवनशब्दो जीवनकार्यं वृद्धिसंरोहणे लक्षयति मुख्यतया हि स्वकर्मोपार्जितशरीरावच्छिन्नेनात्मना मनःसंयोगो जीवनमिति। क्वचित्संरोहणादीत्यादिपदं श्रूयते तेनाहारोपादानमलोत्सर्गौ गृह्येते। तथाहि जीवच्छरीरं भोक्तृप्रयत्नवदधिष्ठितमभिमतानभिमतोपादानोत्सर्गवत्त्वाद् यन्त्रधारागृहवदिति। न चैतद्वृक्षादिगतवृद्ध्यादिनानैकान्तिकं तत्रापि भोक्तृविशेषाधिष्ठानस्येष्टत्वात्। लिङ्गान्तरमाह। अभिमतेति। अभिमतो विषयो रूपादिस्तद्ग्राहकं करणं चक्षुरादि तेन संयोगः सम्बन्धः तस्य निमित्तं कारणं यन्मनःकर्म तेनात्माऽनुमीयते। गृहकोणेषु व्यवस्थितो गृहकोणव्यवस्थितः तमेव पेलकमुद्दिश्य पेलकस्य जतुगुलकस्य प्रेरको दारको बालक इवेति। अयमाशयः प्रयत्नज्ञानायौगपद्यान्मनस्तावत्प्रतिशरीरमेकमणु गतिमच्चेति सिद्धं तत्पक्षयित्वेदमुच्यते मनः प्रयत्नवदधिष्ठितं गुरुत्वद्रवत्वादिकारणान्तराभावे सति गतिमद् दारकप्रेरितपेलकवदिति। अदृष्टोपग्रहादेव तत्र क्रिया स्यादिति चेत् क्वचिदेवमपि। यद्यपि दैवमप्यात्मसिद्धिस्तथापि अभिमतेत्यादिना इच्छानुविधायिनः कर्मणो लिङ्गत्वेन विवक्षितत्वात् प्रयत्नवदधिष्ठानसिद्धिः।

(१) गृहकोणव्यवस्थितपेलक इव प्रेरक इव—पा० ५. पु०।

द्वारकः नयनविषयालोचनानन्तरं रसानुस्मृति-क्रमेण रसनविक्रियादर्शनादनेकगवाक्षान्तर्गतप्रे-क्षक(१)वदुभयदर्शी कश्चिदेको विज्ञायते ।

यद्यपि च ज्ञातमिच्छया विषयीक्रियते इच्छाविषयश्च प्रयत्नस्य विषयः स्यात् मनस्त्वतीन्द्रियं सदज्ञातं कथमेवं भविष्यतीति तथापि स्पर्शनेन्द्रियेण रसमलधातुदोषवहनाडीवत् मनोव-हानां नाडीनामुपलम्भात् तज्ञोचराविच्छाप्रयत्नावदूरविप्रक-र्षेण तदपि व्यापृत(२) इत्युच्यते अदृष्टस्य नियामकत्वाच्च तत्रैव तदा तत्प्रत्ययः न हि जलाद्यभ्यवहरणहेतवो मलाद्युत्स-र्जनहेतवो वा नाड्यश्चक्षुषोपलभ्यन्ते न वा तद्विषयेच्छा न च प्रयत्नः अनाद्यभ्यासवासनावशाददृष्टविशेषनियतं तु स्पार्शन-प्रत्यक्षमेव तत्र कारणमेषितव्यम् तथा प्रकृतेपीति । इन्द्रियान्तरविकारं विवृणोति । नयनेति । नयनस्य चक्षुषो विषयश्चिरबिल्वरूपः तस्यालोचनं ग्रहणं तदन-न्तरं रसस्यानुस्मृतिस्तदनन्तरं व्याप्त्यनुस्मृतिस्तदनन्तरं त-थाविधरसानुमानमित्यनेन क्रमेणेन्द्रियान्तरस्य रसनस्य वि-कारो दन्तोदकसंप्लवलक्षणस्तस्य दर्शनादुभयदर्शी अनुमीयते उभाभ्यामुभयं द्रष्टुं शीलमस्येत्युभयदर्शी अनेकगवाक्षान्तर्गत-प्रेक्षकवदिति दृष्टान्तः । प्रयोगस्तु नयनादीन्द्रियमचेतनं नियतविषयत्वात् गवाक्षवत् । यद्वा चेतनो नियतविषयेभ्यो

(१) प्रेक्षक—पा० ५ पु० ।

(२) प्रापृत—पा० ३ पु० ।

सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नैश्च गुणैर्गुण्यनुमीयते ते च न शरीरेन्द्रियगुणाः(१) कस्मादहङ्कारेणैकवा-

---

भिधते प्रतिसन्धातृत्वात् प्राक्प्रत्यग्गवाक्ष(२)दर्शीवदिति अ-न्यथा अन्येन दृष्टस्यान्येनास्मरणात् प्रतिसन्धानानुपपत्तावि-च्छानुपपत्तेर्विकारानुपपत्तिः कारणाभावादिति भावः। ननु भस्त्रादिषु सर्वत्र प्रयत्नवानधिष्ठाता शरीरी उपलब्धस्तथा च यथा सिद्धदृष्टान्तबलेन विग्रहस्यापि तथाभूत एवाधिष्ठातानु-मातुमुचितः। अनवस्थाभयात् नैवमिति चेत् तर्हि विग्रह एव प्रयत्नवानस्तु कृतं ततोऽप्यधिकेनाधिष्ठात्रेति न प्रतिसन्धातुस्त-थाभावात् शरीरस्य च भेदेन तथाभावानुपपत्तेः भूतत्वकार्य-त्वादिना च प्रागेव तस्य चैतन्यप्रतिषेधात् प्रतिषेत्स्यमानत्वाच्चे-ति। एवं कार्येण कारणमनुमाय गुणैर्गुणिनमनुमिनोति। सुखे-ति। तथाहि सुखादयो द्रव्याश्रिताः गुणत्वाद्रूपवदिति प्रयोगः अनाश्रितत्वे द्रव्यादन्यत्राश्रितत्वे वा गुणत्वव्याघातात् सिद्धं च गुणत्वमेषां कार्यत्वे सत्यव्यापकत्वे सति वैकेन्द्रियग्राह्य-त्वात् रूपवत् शब्दवच्च कार्यस्य द्रव्यत्वे निरवयवत्वामूर्तत्वव्या-घातात् कर्मत्वे संयोगविभागानपेक्ष्यकारणत्वप्रसङ्गात् सामा-न्यादित्वे स्वलक्षणव्याघातादित्यादयस्तर्का ऊहनीयाः। ननु भवत्वमीषां गुणत्वाद्द्रव्याश्रित्वं तथापि शरीराश्रितत्वमि-न्द्रियाश्रितत्वं वा भविष्यतीत्यत आह। ते चेति। कस्मादिति

---

(१) विशेषगुणाः—पा० ५ पु० ।

(२) प्रत्येकगवाक्ष—पा० ३ पु० ।

शिष्याकाङ्क्षायां हेतुमाह(१)। अहङ्कारेणैकवाक्यताभावादिति सामानाधिकरण्येनावबोधादित्यर्थः। योऽहं सुखसाधनं स्रक्चन्दनादिकमुपलभ्य तदुपादित्सुः प्रयतमानस्तदुपात्तवान् सोऽहं सुखी योऽहं दुःखसाधनमहिकण्टकादिकमुपलभ्यापि न परिहृतवान् सोऽहं दुःखी योऽहं सुखं दुःखं चानुभूतवानस्मि सोऽहं तत्साधनमिदानीमुपलभ्याऽदातुमिच्छामि द्वेष्मि चेत्यनेन क्रमेण प्रतिसन्धीयमानाः खल्विमे गुणाः दुःखसुखादयोऽनुमीयन्ते इदं च प्रतिसन्धीयमानत्वममीषामनेकाश्रयतया विरुध्यते चैत्रमैत्रादिसुखादिषु प्रतिसन्धानादर्शनात् । तथा च शरीरेन्द्रियाणामपि प्रत्यहं परिणतिभेदेन भिन्नत्वात् तद्गुणानाममीषामप्रतिसन्धानप्रसङ्गः भिन्नाश्रयाणामपि च प्रतिसन्धाने चैत्रमैत्रादिगुणानामपि प्रतिसन्धानापत्तिः । ननु शरीरगुणा अपि प्रतिसन्धीयन्त एव तद्यथा योऽहं गौरः स्थूलो ह्रस्व आसं सोऽहमिदानीं श्यामः कृशो दीर्घ इति । न तस्य भ्रान्तत्वात् । प्रकृतमपि प्रतिसन्धानं भ्रान्तमेव भविष्यति किं नः छिन्नमिति चेत् न स्मर्तुरभ्रान्तेः अन्येन दृष्टस्य चान्येनास्मरणात्। अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । तस्मात् प्रतिसन्धातुर्देहादिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे तदधिकरणत्वे च सुखादीनामनुभूयमाने प्रयोगः। सुखादयो न शरीरेन्द्रियगुणाः अहंकारेण समानाधिकरणत्वात् स्मृतिवदिति । स्यादेतत् प्रतिसन्धानबलेन स्मृतिबुद्ध्योर्देहाद्यनधिकरणत्वं सिद्ध्यतु देहादीनां भेदेन प्रतिसन्धातुं स्मर्तुं चासमर्थत्वात्। सुखादयस्तु गौरत्वादिवद् देहधर्मा एव भ्रान्तिव-

(१) हेतुनाह—पा० ३ । ४ पु० ।

श्चतामात्रात् प्रदेशवृत्तित्वादयावद्द्रव्यभावित्वाद्

आदहंकारेण समानाधिकरणतया प्रतिसन्धास्यन्त इति चेत् न ज्ञानेन भिन्नाधिकरणानां कार्यकारणभावनियमानुपपत्तेः। न ह्यन्यो जानात्यन्य इच्छति अन्यः प्रयतत इति सम्भवति तथात्वे च चैत्रे द्रष्टरि मैत्रे चेयितरि जैत्रो यतते तस्मादेकाधिकरणत्वेनैवामीषां कार्यकारणभावनियमो नान्यथेति। हेत्वन्तरमाह। प्रदेशवृत्तित्वादिति। देशाव्यापकत्वादित्यर्थः। प्रयोगस्तु बुद्ध्यादयो(१) न स्पर्शवद्विशेषगुणास्तदव्यापकत्वात् ये पुनस्तद्विशेषगुणास्ते तदव्यापकाः यथा रूपादय इति व्यतिरेकः तत्संयोगवदित्यन्वयः। हेत्वन्तरमाह। अयावद्द्रव्यभावित्वादिति। सत्येव स्पर्शवति द्रव्ये निवर्तमानत्वादित्यर्थः। ये पुनः स्पर्शवद्विशेषगुणा(२)स्ते यावद्द्रव्यभाविनो भवन्ति यथा रूपादय इति व्यतिरेकः। संयोगवदिति वा पूर्ववदन्वयः। अनयोस्तर्कः यदि सुखादयः स्पर्शवद्विशेषगुणा भवेयुः न नियतबुद्धिकार्या भवेयुर्नियामकाभावात् विषयविषयीभावस्य नियामकत्वे चैत्रस्य बुद्ध्या मैत्रविषयिण्या मैत्रसमवेतस्य सुखादेरुत्पादनप्रसङ्गादिति। स्यादेतत् तथापि ताभ्यां हेतुभ्याम् इन्द्रियगुणत्वममीषां न निषिद्धं शब्देन व्यभिचारात्। न हि शब्दो यावद्द्रव्यभावी(३) नापि श्रोत्रं व्याप्य वर्त्तते निमित्ताभिमुख्येन तत्प्रवि-

(१) सुखादयः—पा० ३ पु०।
(२) पुनस्तद्विशेषगुणा—पा० ३ पु०।
(३) यावद्द्रव्यं भवति—पा० ३। ४ पु०।

बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वा(१)च्च तथाहंशब्देनापि पृथिव्यादिशब्दव्यतिरेकादिति ॥

क्षिमपेक्ष्योत्पत्तेः यावति गगने पवनसम्बन्धः तावत्येव शब्दो जन्यते नान्यत्र अन्यथा प्राच्यां शब्दः प्रतीच्यां शब्द इति देशावच्छेदेन प्रत्यक्षानुपपत्ति(२)रित्याशङ्क्य हेत्वन्तरमाह । बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वादिति । मानसप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । न शरीरेन्द्रियगुणा इच्छादयः मानसप्रत्यक्षत्वात् बुद्धिवत् ज्ञानवैयधिकरण्येऽमीषामप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । तथापि(३) प्रत्यक्षत्वे चैत्रेण मैत्रसमवेतानाममीषामिच्छादीनामुपलब्धापत्तिः शरीरादिगुणानाममीषां चक्षुरादिग्राह्यत्वेनान्धादिभिरनुपलम्भप्रसङ्गः । मनोग्राह्यत्वे च तद्धर्माणामन्धादिभिरपि रूपाद्युपलब्धापत्तिः इन्द्रियसामर्थ्यनियमात् रूपरसादिवद् विषयनियमो भविष्यतीति चेत् न मनसः सर्वविषयत्वात् नियतबाह्यविषयत्वे च मनस्त्वव्याघातादिति । अहं युवा कामी यते सुखी दुःखी वा स्पर्शनसुखो वायुः कर्णौ कटु रटति मनो मे दुःखितं मनसि मे हर्षः पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्यादिप्रत्ययात् । शरीरेन्द्रियगुणत्वममीषां शङ्कास्पदमिति तदेव प्रतिषिद्धम् अन्यगुणत्वे तु शङ्कैव नास्तीत्युपेक्षितवान् । संप्रति पूर्वहेतूनां चेष्टादीनां रथकर्मणा सारथिवदित्यादि-

---

(१) ग्राह्यत्वा—पा० ३ पु० ।
(२) प्रत्ययानुपपत्तेः—पा० ३ पु० ।
(३) तथात्वे—पा० ३ पु० ।

दृष्टान्तेषु विशेषविरोधाभासपरिहाराय(१) प्रत्यक्षसिद्धं पृथि-
व्याद्यतिरिक्तं स्वात्मानमेव दर्शयिष्याम इत्यभिसन्धाय(२) प्र-
त्यक्षमाह। तथाहंशब्देनेति। अहंशब्देन प्रत्यक्षमुपलक्षयति
यथा परात्मा(३)नुमीयते तथा प्रत्यक्षतोऽप्यहंप्रत्ययेन
आत्मा विषयीक्रियत इत्यर्थः। नह्ययमहंप्रत्ययो लिङ्गजः
शब्दजो वा तदनुसन्धानमन्तरेणोपजायमानत्वात्। ननु
च पृथिव्यादिविषय एवायमहंप्रत्ययो भविष्यतीत्याशङ्क्य
तर्कमाह। पृथिव्यादिशब्दव्यतिरेकादिति। पृथिव्यादि-
प्रत्ययवैयधिकरण्यादित्यर्थः। यदि ह्ययमहंप्रत्ययः पृथि-
व्यादौ भवेत् अहं पृथिवी अहमाप इत्याद्याकारो भवेत्
द्रव्यप्रत्ययवत् न चैवम्। स्यादेतत् सामान्यतो माभूत् विशे-
षतस्तु भविष्यति। तथा कश्चित्पार्थिवो गोघटादिर्नतु सर्वस्तथा
कश्चित्पार्थिवोऽहं मैत्रेय इह को विरोधः न अहङ्कारस्य
प्रतिसन्धातृविषयत्वात् शरीरस्य च भेदेनाप्रतिसन्धातृत्वा-
दित्युक्तत्वात् तन्मूलाः परमाणवः स्थिरत्वात् प्रतिस-
न्धातृत्वेनाहंकारविषया भविष्यन्तीति चेत् न तेषा-
मतीन्द्रियत्वात्। अपि च शरीरगोचरत्वे तस्य बाह्येन्द्रि-
यजन्यत्वमापद्येत तथा च चक्षुरादिव्यापारोपरमे अहमिति
प्रत्ययो न स्यात् मानसत्वे वास्य शरीरस्य तद्गुणानां च
गौरत्वादीनामपि मानसत्वप्रसङ्गात् न हि निर्गुणं द्रव्यमुप-

(१) विरोधपरिहाराय—पा० ३ पु०।

(२) दृष्टान्तयिष्याम इति प्रतिसन्धाय—पा० ३ पु०।

(३) परमात्मा—पा० १ पु०।

सम्भवे तथा चाम्बादीनां रूपादिवदेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति । तस्मात् परमार्थतः सामान्यतो विशेषतश्च सकलपृथिव्यादिप्रत्ययव्यतिरेकादेकप्रत्ययस्तदतिरिक्तं द्रव्यमालम्बते । तथा चेष्टादीनां हेतूनामात्मकार्यत्वे सिद्धे परत्रापि ततस्तत्सिद्धिः रथवदित्यादौ मच्छरीरवदित्यादिविपरिणामिनोदाहरणस्य निरुपद्रवत्वादिति सर्वमवदातम् ॥

तदेतद्वैनाशिकैरुपहस्यते । बुद्धेर्हि कार्यस्य यदुपादानकारणमात्मा विवक्षितः स एव नो बुद्ध्यन्तरम् । अथ सुखादीनां गुणानामाश्रयो द्रव्यं तदपि प्रक्रियामात्रं क्षणिकत्वसिद्धावस्य षट्पदार्थीकाव्यस्य बाललालनार्थत्वात् । तथाहि यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घटः संश्च विवादाध्यासितः शब्दादिरिति । सत्त्वं तावद्यत्किञ्चिदस्तु प्रकृते तावदर्थक्रियाकारित्वं बौद्धस्य विवक्षितं तच्च भावानां प्रत्यक्षसिद्धं व्याप्तं च क्रमयौगपद्याभ्यां न हि क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः शङ्कितुमपि शक्यते व्याघातस्योद्भटत्वात् न क्रम इति निषेधादेवाक्रमाभ्युपगमात् नाक्रम इति निषेधादेवाक्रमोपगमात् अनभ्युपगमे च प्रतिषेधो व्याहन्यत इति तौ च क्रमाक्रमौ स्थिरे न सम्भवन्तौ अर्थक्रियामपि ततो व्यावर्त्तयतः वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले हि अतीतानागतयोरप्यर्थक्रिययोः समर्थत्वे तयोरपि करणप्रसङ्गात् । असमर्थत्वे तु पूर्वापरकालयोरप्यकरणापत्तेः । समर्थोऽप्यपेक्षणीयासन्निधेर्न करोति तत्सन्निधेस्तु करोतीति चेत् अथ किमर्थं सहकारिणामपेक्षा किं स्वरूपलाभार्थम् उतोपकारार्थम्

अथ कार्यार्थं वा। न प्रथमः स्वरूपस्य स्वकारणाधीनस्य नित्यस्य वानित्यस्य च पूर्वसिद्धत्वात्। न द्वितीयः स्वयं सामर्थ्ये असामर्थ्ये वा तस्यानुपयोगात्। सामर्थ्ये हि स्वयमेव कार्यं कुर्यात् किं तेन असामर्थ्ये तूपकारसहस्रेणापि न कुर्यात् तथापि किं तेन। अत एव न तृतीयः स्वयं सामर्थ्ये उपकारिवत्सहकारिणामप्यनुपयोगादिति। अनेकाधीनस्वभावतया कार्यमेवापेक्षत इति चेत् न तस्यास्वतन्त्रत्वात् स्वातन्त्र्ये वा कार्यत्वव्याघातात् तद्धि तत्कारणेऽपि स्वातन्त्र्यादेव न भवेदिति। अथ केयमपेक्षा नाम किं तैः सहकरोतीत्यन्वयः पर्यवसन्नः स्वभावभेदोऽथ तैर्विना न करोतीति व्यतिरेकनिष्ठं स्वरूपमेव आहोस्वित् तैरुपकृतः करोतीत्युपकारभेदः। न प्रथमः स्वभावस्य तादवस्थ्यात् न ह्यस्य सहकारिव्यावृत्तौ स्वभावव्यावृत्तिः। ननु यत एव सहकारिव्यावृत्तावस्य स्वभावो न व्यावर्त्तते अत एव तैर्विना न करोति कुर्वाणो हि तैः सहैव करोतीति स्वभावं जह्यात्। स तर्हि स्वभावभेदः सहकारिसान्निध्ये सति कार्यकारणनियतः सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत फलायमानानपि गले पाशेन बध्वानयेत् अन्यथा स्वभावहानिप्रसङ्गात्। अत एव न द्वितीयः अकर्तृस्वभावापरावृत्तेः अथ तद्विरहादकर्तृस्वभावः स्यात् कालान्तरेऽपि स्वभावहेतुबलादुपसर्पतोपि सहकारिणः पराणुद्य न कुर्यात् तद्विरहादकर्तृशीलः खल्वयमिति। अथ सहकारिषु सत्सु कर्तृस्वभावस्तद्विरहे त्वकर्तृरूप इत्यभिप्रायो विरुद्धधर्माध्यासस्तर्हि स्वभावं भिन्द्यात् न चायं

कालभेदेन परिहर्तव्यः धर्मिणोऽनतिरेकात् अति-
रेके चाक्षौदासीन्यापत्तेः । तथाहि सामर्थ्यासामर्थ्याभ्या-
मन्यो धर्मी स्वरूपेण न किञ्चिदेव स्यादिति । उपकारपक्ष-
स्त्वनेकमुख्यनवस्थादुःस्थतया नोपन्यासस्यापि योग्यः तथाहि
उपकारेऽपि कर्तव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायामुपकारपरम्परापात
इत्येका उपकारेणाप्युपकर्तव्यमित्युपकारपरम्परापात इत्यपरा
कर्तव्यस्य चोपकारस्य धर्म्मभेदे धर्म्म्यैव क्रियेत भिन्ने तु धर्मिणः
किमायातम् न ह्यस्मिन् जाते नष्टे वान्यस्य स्वरूपं किञ्चिद्भव-
त्यतिप्रसङ्गात् अथ तेनापि तस्य किञ्चिदुपकारान्तर-
माधेयमिति तृतीयानवस्थेति । स्यादेतत् । क्षणिकोऽपि
भावः किं निरपेक्षः सापेक्षो वा न प्रथमः । केवलाङ्-
कुरसहस्रेणापि कार्यस्यानुत्पत्तेः । न द्वितीयः । अनु-
पकारकापेक्षायामतिप्रसङ्गात् । तथा च पुञ्जात् पुञ्जो-
त्पत्तौ बीजमपि पवनपाथस्तेजोऽङ्कुरान् करोतीति पक्षे
किं येनैव स्वभावेनाङ्कुरं करोति तेनैव पवनादीनन्येन
वा । न प्रथमः । कार्याणामभेदप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ।
एकस्यापि क्षणिकस्य स्वभावभेदापत्तेरिति । तदिदमशि-
क्षितोत्त्रासनम् । साहित्यकरणलक्षणायां ह्यपेक्षायां क्षणिकस्य
सापेक्षत्वादेव समर्थस्य सहकार्यव्यभिचारात् । अन्यथा तु
निरपेक्षत्वमेव तैर्विनाभावासत्त्वात् सहकार्यनुपकार्यत्वाच्च
स्थिरस्वभावस्तैर्विनाप्यस्तीति समर्थः किं न कुर्यादिति
विशेषः । एकस्यैवानेककार्यकारिस्वभावस्य स्वकारणा-
दुत्पत्तेः कार्यभेदेन स्वभावभेदापादनस्यापि दूरनिरस-

मात् । न च स्थैर्येऽप्येष न्यायः संभवति । तदुत्पत्तेरनन्त-रमेव कार्यकारणप्रसङ्गात् । तदैव तस्य तत्स्वभावत्वादि-ति । एतेनैकजातीयत्वैकदेशताप्रसङ्गावपि निरस्तौ वेदितव्यौ । तस्माच्च क्रमयौगपद्ययोर्व्यापकयोर्व्यावृत्तेरक्षणिकाद्व्या-वर्तमानार्थक्रिया क्षणिके विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । अन्वयेन वा यद्विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णे का-लभेदेन विरुद्धधर्माध्यस्तश्च विवादास्पदीभूतो भावः । न चा-यमसिद्धः । सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वात् । तथाहि यद्यदा यज्जननसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव । यथा सामग्री स्वकार्ये समर्थश्चायं भावो वर्तमानार्थक्रिया-करणकाले ऽतीतानागतयोरप्यर्थक्रिययोरतिप्रसङ्गः । स्वभावहेतुः सामर्थ्यमात्रानुविधायित्वात् अर्थक्रियाका-रित्वस्य । यद्यदा यत्र करोति तत्तदा तत्र न समर्थम् । यथा शिलाशकलमङ्कुरे । न चैष करोति वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले ऽतीतानागते अप्यर्थक्रिये इति व्यापकानुपलब्धिः प्रसङ्गविपर्यय इति ॥

अत्र संक्षेपतः किञ्चिदुच्यते । सत्त्वं तावदसिद्धव्याप्तिकतया व्याप्यत्वासिद्धमसिद्धप्रभेदोऽस्माकम् । सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्ति-कतया सन्दिग्धानैकान्तिकप्रभेदो बौद्धस्य । नहि कुर्वद्रूपत्वाद्येप-करणधर्मत्वोत्पत्त्यनन्तरकारित्वादिशब्दवाच्यादन्यादृशं सामर्थ्य-मुपादाय प्रसङ्गाद्यवकाशः । तथाभूतं च सन्दिह्यते । न ह्येवंभू-तत्वे भावस्य प्रत्यक्षमनुमानं वा सम्भवति । सहकारिषु सत्सु करोति तैर्विना न करोतीत्ययमस्य स्वभावो दर्शनानति-

क्रमेणाभ्युपगम्यते अविरोधात् उभयवादिसिद्धत्वाच्च । त्वया त्वेतदवश्यमभ्युपगमनीयम् । क्षणिकोऽपि भावः कुर्वद्रूपः सहकारिषु सत्स्वेव सहैव करोतीति नियतस्वभावः अन्यथा सहकारिणामसहकारित्वप्रसङ्गात् । ततोऽन्वयनियमे तैर्विना न करोतीति व्यतिरेकोऽप्यव्यवर्जनीयः । अन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरनियमस्यान्यतरसिद्धिनान्तरीयकत्वादिति बौद्धस्थितेः । तथा च तैर्विना तत्तस्य करणमापाद्यमानमापादकमेव व्याहन्तीति । नन्वयोक्तं तैः सहैव करोतीति स्वभावाभ्युपगमे सहकारिणो न जह्यात् । प्रत्युत पलायमानमपि गले पाशेन बध्वाऽऽनयेदिति सत्यमुक्तम् । आत्मानमवीक्षमाणेन तत्प्रलपितं तवापि व्यतिरेकनियमे सहकारिणः स्वकारणादापततोऽपि निवार्य न कुर्यात् । तैर्विना न करोतीत्ययमस्य स्वभावः । अथ तैः सहैव करोतीत्ययमप्यस्य हि स्वभावः एवं तर्हि विरोधः स्यात् । स्यादेतत् । स्वकारणाधीनसन्निधयः सहकारिणस्तेषामुपनयापनययोरयमनीश्वर एव । यत्त्वपनिबन्धनेनोच्यते । यदि सहकारिणो न स्युर्न कुर्यादिति तैर्विना तु समर्थोऽनास्त्येव भाव इति चेत् । नन्वस्माकमप्येवमस्तु । स्वकारणाधीनसन्निधीनां सहकारिणामुपनयापनययोरयमनीश्वर एव । यत्त्वपनिबन्धनेन तूच्यते । यदि सहकारिणः स्युः कुर्यात् न तु ते तदानीं सन्तीति स्यात् । तैः सहैव करोति तैर्विना न करोतीत्येवायमस्य स्वभाव इत्यावयोः समोऽभ्युपगमः । किन्त्वयं विशेषः । तैः सहैव करोतीति

योऽस्य स्वभावः स पश्चादस्ति नास्ति वा। प्रथमे पश्चादपि कुर्यात्। द्वितीये त्वक्षमतापात इति। अथ तथापि मते तैः सहैव कुर्वतोऽस्य तैर्विना न करोतीति यः स्वभावः स यद्यस्ति तदा न कुर्यादेव। नास्ति चेत् व्यतिरेकव्यावृत्तावन्वयव्यावृत्तिरिति स्वरूपहानिप्रसङ्गः। स्वरूपमस्त्येव तैर्विना भावमात्रं तु नास्तीति चेत्। ममाप्युत्तरकालं स्वरूपमस्ति तत्स्थायित्वमात्रं तु नास्तीति समः समाधिः। तस्मात् सहकार्यन्वयव्यतिरेकोपलक्षितमपेक्षितं च कार्येण स्वरूपमेव भावानां तादृशं तदेव सामर्थ्यपदार्थः तदेव सहकार्यन्वयमपेक्ष्य कुर्वदित्युच्यते तद्व्यतिरेकमपेक्ष्य न कुर्वदिति युक्तमुत्पश्यामः॥

अथवाऽस्तु समर्थोऽसमर्थश्च भावस्तथापि क्षणिकपक्ष इव कालभेदेनाविरोधादसिद्धो विरुद्धधर्माध्यासः कथं यदा हि क्षणिको भावः स्वकालस्थ एव एकां काञ्चिदर्थक्रियां करोतीति तदा तामेवार्थक्रियां कालान्तरेऽपि किं न करोतीति परिभावय॥

असत्त्वादिति चेत्। किमत्रासत्त्वेन न हि सत्त्वप्रयुक्तं करणं तथा सति देशान्तरेऽपि कुर्यात् तस्मात् तत्र काले देशे वास्तु माभूत यदि समर्थस्तदा कुर्यादेव। अत एव स्वप्नावसानिकं विज्ञानं प्रहरादयन्तरितमपि प्रसुप्तस्य जागराद्यज्ञानमुत्पादयतीति प्रज्ञाकरः असामर्थ्यादेव तर्हि न करोतीति चेत्। तर्हि तामेवार्थक्रियां प्रति समर्थोऽसमर्थश्चेत्यापतितं को दोषः कालभेदादिति चेत्। स्थिरेऽप्येवमेवादोषोऽस्तु

र्थं तस्यैवासामर्थ्यमिति चेत्। न उक्तोत्तरत्वात्। सामर्थ्ये हि स्वकालस्य एवान्यदा तामेवार्थक्रियां कुर्वाणो गीर्वाणशापेनापि नापहस्तयितुं शक्यते। किं पुनस्तवामुना मर्मपीडाजनितविक्लवविक्रोशमात्रेण असामर्थ्ये तदापि न कुर्यात्। किं च यस्य मते तत्त्वमधिकं नास्ति किन्तु स एव भावः तदा कथं न विरुद्धधर्माध्यासः एकस्य विधिनिषेधस्वभावानुपपत्तेः। कानुपपत्तिः। साम्प्रतं यदयमस्ति कालान्तरे नास्तीति चेत्। सामर्थ्यासामर्थ्ययोरप्येवमस्तु प्रथमं समर्थस्यासमर्थस्य वा पश्चात् स्वभावविपर्ययः कुत च आगत इति चेत्। प्रथमं सतोऽसतो वा पश्चात् स्वभावविपर्ययः कुत इति च तुल्यो-नुयोगः। नायं स्वभावविपर्ययः किं तु स्वदेशकालस्य एवान्यदेशकालयोरसद्व्यवहारकारी। स्वकारणादेवायात इति चेत्। ममापि तामर्थक्रियां प्रति तदानीं समर्थ एवान्यदा न समर्थ इति स्वकारणादेवायात इति तुल्यम्। तस्मात् सार्थक्रिया तेन तदैव कर्तव्या नान्यदेति स्वभावनियमोऽप्युभयोर्दर्शनयोः समानः। अन्यदा तु न कर्तव्यैवेति क्षणिकपक्षे ऽन्यदैव कर्तव्यैवेति स्थिरपक्ष इति विशेषः। न चान्यदाकरणतदात्वकरणयोः कश्चिद्विरोधो देशभेदेनार्थक्रियाभेदनियमवदुपपत्तेः। तस्माद्देशकालविषयभेदेन करणाकरणे सामर्थ्यासामर्थ्ये च विरुद्धे एव न भवत इत्यन्यो विरुद्धधर्मोऽनुसर्तव्यः। स यत्र नास्ति तत्र क्षणवदनवधेरपि गगनादेरभेदोऽध्यवसातव्य इति रहस्यम्। विस्तरस्त्वात्मतत्त्वविवेके न्यायकुसुमाञ्जलौ चानलसधियां सुलभ इति॥

तस्य गुणाः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः । आत्म-

---

एवं स्वेर्यसिद्धौ न बुद्धिर्बुद्धेरुपादानं गुणत्वात् । न च गुणगुणिनोरभेदो विरुद्धधर्माध्यासादिति संक्षेपतः सर्वं सुस्थम् ॥

स्यादेतत् । किं सुखादय एवात्मनो गुणाः यदेतैरेव गुणैर्गुण्यनुमातव्यः । न त्वेवं बुद्ध्यदृष्टादीनामगुणत्वेऽन्यगुणत्वे वा वस्तुविप्लवेत । सुखादीनामपि चात्मगुणत्वं न सिद्ध्येत् । संयोगाद्यभावे तेषां तद्गुणानां कादाचित्कत्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह । तस्य गुणा इति । तेषां प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि गौरवात् सूत्रकारानुमतिमाह । आत्मलिङ्गाधिकार इति । प्राणादिसूत्रे बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ताः सिद्धाः । यद्यपि बुद्धिस्तत्र कण्ठरवेण नास्ति तथापि सुखादय एव स्वकारणतया तामाक्षिपन्ति । न ह्यन्यसमवेतया इष्टादिबुद्ध्यान्यस्य सुखादिकमुत्पाद्यते । तथात्वे देवदत्ते चन्दनस्पर्शमनुभवति यज्ञदत्तस्य सुखमुत्पद्येत इन्द्रियान्तरविकाराच्चोभयदर्शित्वं विवक्षित्वा बुद्धिगुणत्वमात्मनो दर्शितमिति भावः । धर्माधर्मावात्मान्तरगुणानामकारणवचनादिति । विहितनिषिद्धाचरणेन धर्माधर्मौ जायेते चिरध्वस्तस्य कर्मणः कालान्तरभाविफलहेतुत्वानुपपत्तेस्तौ कुत्र जायेतामित्यपेक्षायां सूत्रकारेणोक्तम् आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरगुणेष्वकारणत्वादिति । अस्यार्थः । अन्यसमवेताभ्यां धर्माधर्माभ्यामन्यस्य सुखदुःखानुपपत्तेः । उत्पत्तौ

लिङ्गाविकारे बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ताः सिद्धाः(१)। धर्माधर्मावात्मान्तरगुणानामकारणत्ववचनात् । संस्कारः स्मृत्युत्पत्तौ कारणवचनात्। व्यवस्थावचनात्(२) संख्या पृथक्त्वमप्यत एव(३)। तथा चा-

---

था कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। न चान्यसमवेतत्वेऽपि तत्कृतत्वेन नियमो भविष्यतीति वाच्यम् ऋत्विगादिष्वपि प्रसङ्गात्। दृष्टप्रयोजनापेक्षितत्वेऽपि तेषां कर्तृत्वात्। नहि दृष्टापेक्षया तत्कर्तृत्वं कर्मणो निवर्तते। तदयं प्रमाणार्थः। देवदत्तविशेषगुणप्रेरितभूतकार्यास्तदुपगृहीताश्च शरीरादयः कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वाद् गृहवदिति। जातेष्टिपितृयज्ञाभ्यामपि पुत्रपितृगामिफलसिद्धिः तदाश्रयापूर्वजननद्वारैवेत्यव्यभिचारः। अन्यकृतेन कर्मणान्यत्रापूर्वोत्पत्तिरिति शास्त्रसिद्धमृत्विगादिवदिति तदेव धर्माधर्मावप्यात्मगुणौ मुनेरनुमतौ। संस्कारे तदनुमतिमाह। संस्कारः स्मृत्युत्पत्ताविति। अनेनात्ममनसोः संयोगात् संस्काराच्चानुस्मृतिरिति सूत्रं स्मारयति। न चान्यसंस्कारेणान्यत्र स्मृतिर्देवदत्तेनानुभूते यज्ञदत्तस्य स्मरणप्रसङ्गात्। अतोऽनुभवसमानाश्रयः संस्कारः सिद्ध इत्यर्थः। व्यवस्थावचनात् संख्येति नानात्मानो व्यवस्थात इति सूत्रं दर्शितम्। द्रव्यत्वेन सामान्यतः संख्यायां

---

(१) प्रयत्नान्ताश्च प्रसिद्धाः—पा० ६ पु०।

(२) वचनाभिसम्बन्धात्—पा० ५ पु०।

(३) मत एव—पा० १ पु०।

सिद्धायां किं पृथिव्यादिवद्बहुत्वमुताकाशादिवदेकत्वमेवेति नानात्वे दर्शिते तथाप्यशरीरयकतया बहुत्वसंख्या दर्शितेत्यर्थः ॥

अथ कोयं व्यवस्थानियमः । प्रथमस्तावत् कश्चित् संसरति कश्चिदपवृक्त(१) इति । यदि ह्येक एवायमात्मा मुक्तः प्रह्लादो वा मुक्त इति कोऽपरः संसरेत् । न चेयता कालेन नापवृक्त एव कश्चित् तथा सति नापवृज्येत च । न ह्यनादौ संसारे यन्न वृत्तं तदत्स्यतीति संभवति न च बन्धमोक्षावेकस्य संभवतः विरोधात् ॥

अपरा च व्यवस्था कश्चिदीश्वरः कश्चिदनीश्वर इति न चेश्वरो नाम जगति नास्ति तत्सद्भावे यत्नस्य कृतत्वात् नाथ्यस्यादादयः स्वात्मनि सार्वज्ञ्यं सर्वकर्तृकत्वं वावगच्छन्ति । उपदेशाद्यपेक्षत्वादिच्छाविघाताच्चेति ॥

अथान्या व्यवस्था कश्चित्सुखी कश्चिद् दुःखीत्यादि । ननु पादे मे सुखं पादान्तरे मे दुःखं शिरसि मे वेदनेत्यादिवच्छरीरभेदेनैकस्यापि सुखदुःखे यदि स्याताम् को दोषः न ब्रूमः एकस्य सुखदुःखे न संभवतः । किं तु योऽहं देवदत्तः सुखी सोऽहं यज्ञदत्तो दुःखीति प्रतिसन्धानं स्यादिति ब्रूमः । अप्रतिसन्धानमपि शरीरभेदेनैवोपपत्स्यते । जन्मान्तरसुखादिवदिति चेत् । न तत्र संस्कारस्यासत्त्वात् अभिभवादनुद्बवाद्वा तदुपपत्तेः । न चैवमिहापि स्यात् । यज्ञदत्तवद् देवदत्तेनाप्यप्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । अविद्यावशादात्मनोऽपि सुखादयो नात्मीयतया प्रति-

(१) कश्चिदपवृज्यते कश्चिन्नेति—पा० ४ पु० ।

त्मेतिवचनात् परममहत्परिमाणम् । सन्निकर्षेऽ-

सम्बीयन्त इति चेत् न यज्ञदत्तवद् देवदत्तेनाप्यात्मी-यतयाऽप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । परमविदुषेश्वरेणाप्यदृष्टादि-दुःखस्य स्वीयतया प्रतिसन्धानापत्तेश्च । एतेन जीवात्मनामियं व्यवस्था न तु परब्रह्मण इति निरस्तम् । यतो व्यवस्था तत एवात्मा तत्त्वतो भिन्न इति स्थितिः । परब्रह्मणि चेश्वराद्न्यस्मिन् प्रमाणाभावात् । अनेकात्मत्वे ऐकात्म्यश्रुतिविरोध इत्यपि नास्ति । मुमुक्षुणा सर्वं त्रिहाय स्वात्मप्रतिष्ठेन(१) भवितव्यम् । न चैक एवेति तात्पर्यादिति । पृथक्त्वमप्यत एवेति । यतः संख्या तत्र सिद्धा ततः पृथक्त्वमपि संख्यानुविधानात् तस्येत्यर्थः । द्रव्यत्वेन परिमाणयोगी सत्याह । तथा चात्मेतिवचनादिति । विभुत्वान्महानाकाशस्तथा चात्मेति सूत्रं स्मारयति । विभुत्वाद् यथाकाशो महाँस्तथा तत एव वैभवादात्मापि महानित्यर्थः । विभुत्वमेव तस्य कुत इति चेत् न तत्कार्यस्य ज्ञानसुखादेः सर्वत्र दर्शनात् । शरीरस्य गत्यैव तदुपपन्नमिति चेत् न अमूर्त्तत्वात् एतदपि कुत इति चेत् परमाणुत्वेऽप्रत्यक्षप्रसङ्गात् प्रत्यक्षगुणानधिकरणत्वप्रसङ्गाच्च अवयवित्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गात् आदिमत्तया वीतरागजन्मादर्शनानुपपत्तेश्चेति । एवं सूत्रकारानुमतिप्रदर्शनच्छलेन बुद्ध्यादिषु परिमाणान्तेषु प्रमाणमादर्शितम् सम्प्रति संयोगवि-

---

(१) विहायात्मप्रतिष्ठेन भवितव्यम्—पा० ४ पु० ।

त्वात् सुखादीनां संयोगः । तद्विनाशकत्वा-
द्विभाग इति ॥

मनस्त्वाभिसम्बन्धान्मनः(१) । सत्यप्यात्मेन्द्रिया-
र्थसान्निध्ये ज्ञानसुखादीना(२)मभूत्वोत्पत्तिदर्शनात्

भागवानात्मा द्रव्यत्वात् पृथिवीवदिति प्रमाणस्य तर्क-
माह । सन्निकर्षजत्वादिति । सहकार्यन्तरनिरपेक्षस्या-
त्मनः सुखादिकारणत्वे तेषां सततोत्पत्तिप्रसङ्गात् निमि-
त्तमात्रापेक्षित्वे ऽपि सर्वत्रोत्पत्तिप्रसङ्गात् तथा च शरी-
रावच्छेदेन तदुत्पत्तिनियमो न स्यात् शरीरेणात्मा-
वच्छेदस्य संयोगादन्यस्यानुपपत्तेः एवं मनःसंयोगो-
ऽसमवायिकारणत्वेन व्याख्यातः । अदृष्टवदात्मसंयोगश्च
ज्वलनपवनादिक्रियाकारणत्वेन बोद्धव्यः । तद्विनाशक-
त्वाद्विभाग इति । यद्यात्मनि विभागो न स्यादुत्पन्नोऽपि
संयोगो न विनश्येत आश्रयनाशाभावादिति भावः ॥

मनस्त्वाभिसम्बन्धान्मन इति । मनस्त्वं नाम सामा-
न्यविशेषस्तदभिसम्बन्धान्मन इतरेभ्यो भिद्यत इत्यर्थः । ननु
मन एवासिद्धं कुतो मनस्त्वमित्यत आह । सत्यपीति ।
यद्यस्मिन् सति कार्यं कदाचिद्भवति तत् तस्मादतिरिक्तापेक्षं
यथा सत्यपि सूर्यादिसन्निकर्षे कदाचिद्भवति पटस्तद-
तिरिक्तकुविन्दाद्यपेक्षः सत्यपि चात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे

---

(१) मनस्त्वयोगान्मनः—पा० ५ । ६ पु० ।
(२) दुःखादीनां—पा० ५ पु० । ज्ञानसुखदुःखानां—पा० १ पु० ।

करणान्तरमनुमीयते। श्रोत्राद्यव्यापारे स्मृत्युत्पत्ति(१)दर्शनात् बाह्येन्द्रियैरगृहीतसुखादिग्राह्यान्तरभावाच्चान्तःकरणम्(२)। तस्य गुणाः संख्या-

कदाचिद् ज्ञानसुखादिकं भवति तस्मात् तदतिरिक्तापेक्षं यच्च तदपेक्षणीयं तदेव मन इत्यर्थः। अपेक्षणीयान्तराभावे सततं कार्योत्पादनप्रसङ्गात् व्यासङ्गेन चैतल्लक्षणीयम्। तथा च क्वचिद्यौगपद्याभिमानः शतपत्रपत्रशतव्यतिभेदवदाशुभावादूहनीयः। अदृष्टमपेक्षणीयं भवतीति चेत् न तदितरकारणचक्रसाकल्ये तदसन्निधानानुपपत्तेः तदसन्निधौ तदितरसाकल्यस्यानुपपत्तेरिति। लिङ्गान्तरमाह। श्रोत्रादीति। स्मृतिः शरीरावच्छिन्नात्मसंयुक्तद्रव्यसाध्या कार्यत्वे सत्यात्मविशेषगुणत्वाद्रूपादिज्ञानवत् यत् तद्द्रव्यं तन्मनः। श्रोत्राद्यन्यतमं तद्भविष्यतीति चेत् अत उक्तं श्रोत्राद्यव्यापार इति अन्यथा असमवायिकारणाभावे तदनुत्पादप्रसङ्गात् विषयविप्रकर्षाच्च तद्व्यापारोपरमो लक्षणीयः। लिङ्गान्तरमाह। बाह्येति। सुखाद्युपलब्धिरिन्द्रियसाध्या जन्यसाक्षात्कारत्वात् रूपाद्युपलब्धिवत् श्रोत्रादिकमेव तत्साधनं भविष्यतीत्याशङ्क्योक्तं बाह्येन्द्रियैः श्रोत्रादिभिरगृहीतेति। यदि बाह्येन्द्रियैः

(१) स्मृत्युपपत्ति—पा० ५ पु०।

(२) माहकान्तराभावाच्चेति—पा० ५ पु०।

परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा:। प्रयत्नज्ञानायौगपद्यवचनात् प्रतिशरीरमेकत्वं सिद्धम्(१)। पृथक्त्वमप्यत एव। तदभावव-

---

श्रोत्रादिभि: सुखादयो गृह्येरन् अन्धबधिरादिभिर्नोपलभ्या: स्युरित्यर्थ:। सुखादीनां बुद्धेरन्यत्वं बुद्धेरस्वयंवेद्यत्वं च वक्ष्यते। एवं सिद्धे मनसि व्यक्तिभेदसिद्धौ सत्यां नियतकार्यतया मनस्त्वमपि नैष्यतीत्यभिप्रायवांस्तस्य गुणान् स्मारयति। तस्येति(२)। यद्यपि द्रव्यत्वादेव संख्यादिपञ्चकं सिद्धं तथापि सूत्रकारानुमतिप्रदर्शनव्याजेन त्रिशेषं त्रिवचन्नाह। प्रयत्नेति। अणुत्वे हि मनसो बहुत्वमर्थसिद्धं अन्यथा एकस्मिन्नेकत्र वर्त्तमाने शरीरान्तरे तत्कार्यं ज्ञानादि न स्यात् अतो बहुत्वे सत्येकस्मिन्नपि शरीरे तैर्बहुभिर्युगपद् ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गस्तदवस्थ: तद्वरमेकमेव विभु तदस्त्वित्याशङ्क्य सूत्रकृतोक्तं प्रयत्नज्ञानायौगपद्यादेकं मन इति। एकैकस्मिन् शरीरे एकैकमेव मन: प्रयत्नायौगपद्याद् ज्ञानायौगपद्यादणुत्ववत् प्रतिशरीरमेकत्वमप्यनुमातव्यमित्यर्थ:। पृथक्त्वमप्यत एव। संख्यानुविधानादित्यर्थ:। तदभाववचनादणुपरिमाणं तद-

(१) प्रतिशरीरमेकं—पा० ५ पु०।

(२) तस्य गुणानाह। तस्येति—पा० ३ पु०।

भावादणुपरिमाणम्। अपसर्पणोपसर्पणवचनात् संयोगविभागौ। मूर्तत्वात् परत्वापरत्वे संस्कारश्च।

भावादणु मन इति सूत्रकारवचनात्। तच्छब्देन पूर्वोक्तं वैभवं परामृशति तेन विभवाभावादित्यर्थः। विभवाभावश्च ज्ञानायौगपद्यात् विभवे ह्येकेन्द्रियग्राह्या इव नानेन्द्रियग्राह्या अपि रूपादयो विषयाः सकृदेव ज्ञायेरन् कारणयौगपद्यात्। एतेन स्पर्शशून्यत्वादयः परेषां विभुत्वे हेतवः कालात्ययापदिष्टा द्रष्टव्याः। यद्येवमणु मनः कथं तर्हि छिन्नच्छिन्नानां श्लक्ष्णगोधादिशरीराणामुत्पतनापसर्पणादिचेष्टाविशेषा नह्यविभुनैकेनानेकाधिष्ठानं संभवतीति चेत् न तत्क्षणमपूर्वोत्पन्नप्रयत्नवशात् कर्मोपगृहीतान्तःकरणान्तरवशाद्वेति यत्किञ्चिदेतत्(१)। अपसर्पणोपसर्पणवचनात् संयोगविभागाविति। अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि इति सूत्रकारवचनात्। अपसर्पणं पूर्वशरीरविभागहेतुर्मनःकर्म उपसर्पणम् उत्तरशरीरप्राप्तिहेतुर्मनःकर्म ततः संयोगविभागौ सिद्धौ। अन्यथा तदनुपपत्तौ प्रेत्यभावानुपपत्तिरिति भावः॥

स्यादेतत्। मनसोऽतीन्द्रियत्वात् परापरव्यवहारायोगात् प्रयत्नादृष्टोपग्रहाच्च क्रियोपपत्तौ परत्वापरत्व-

---

(१) न किञ्चिदेतत्—पा० ३ पु०।

अस्पर्शवत्त्वाद्द्रव्यानारम्भकत्वम्(१)। क्रियावत्त्वा-

वेगापगमो निर्बीज इत्यत आह। मूर्तत्वादिति। मूर्तस्य तैः सह स्वभावतः सम्बन्धात् तेन ते ऽनुमातव्याः। नहि प्रात्यक्षिक एव संव्यवहार इति नियमो धूमाद्यनुमिते वह्न्यादौ तद्व्यवहाराभावप्रसङ्गात्। नाप्यदृष्टोपग्रहेण क्रियोत्पत्तौ वेगो न स्यात्। ज्वलनपवनादौ तदभाव-प्रसङ्गादिति भावः॥

स्यादेतत्। मूर्तत्वाद् द्रव्यारम्भकत्वं मनसः किं न स्यादित्यत आह। अस्पर्शवत्त्वादिति। न हि मूर्तत्वस्य द्रव्यारम्भकत्वेन सह स्वाभाविकः सम्बन्धः विपक्षे बाधकाभावात् स्पर्शवत्त्वं तु द्रव्यारम्भकत्वेनाप्रयोजकं द्रव्यानारम्भे स्पर्शवत्तायां प्रमाणाभावादनुपलभ्यत्वप्रसङ्गात् तदीयकार्यान्तरस्याप्यभावादिति। न च मूर्तत्वेन स्पर्शोऽनुमातव्यः। तद्विरहेण वा अमूर्तत्वं मूर्तस्य स्पर्शविरहे विरोधाभावात्। विभवाभावस्य च परममहत्त्वेन सह विरोधादित्याह। क्रियावत्त्वान्मूर्त्तं मन इति प्रक्रमात् क्रियावत्त्वेनाविभुत्वमुपलक्षयति॥

स्यादेतत् करणत्वेन मनसः पूर्वं ज्ञातृत्वं प्रतिषिद्धं तदनुपपन्नं ज्ञानकरणत्वज्ञानकर्तृत्वयोर्विरोधाभावात्। प्रयोक्तृप्रयोज्ययोः कथमेकत्वमिति चेत्। तथापि भेदोऽस्तु कुतस्त्वन्मतत आह। साधारणेति। तथा चैकाभिप्रायेण प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्याताम्। प्रत्युताभिप्रायविरोधात्।

---

(१) क्रियावचनान्मूर्तत्वम्—पा० १ पु०।

न्मूर्त्तत्वम् । साधारणविग्रहवत्त्वप्रसङ्गादकार्य्यत्वम् । (१)करणाभावात् परार्थम् । गुणवत्त्वाद्‌द्रव्यम् । प्रयत्नादृष्टपरिग्रहवशादाशुसञ्चारि चेति(२) ॥

इति प्रशस्तपादभाष्ये(३) द्रव्यपदार्थः ॥

न प्रवृत्तिर्न निवृत्तिश्च स्यादिति भावः । यद्येवमस्तु मनस्तर्हि स्वार्थं न गुणतः स्वरूपतश्च न परार्थमतीन्द्रियत्वादत आह । करणभावादिति । तथापि मूर्त्तस्य विशेषगुणयोगः स्यात् । अन्यथा द्रव्यत्वमपि न स्यात् । मूर्त्तत्वसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वस्य विशेषगुणवत्त्वव्याप्यत्वादत आह । गुणवत्त्वाद्‌द्रव्यम् । अवैभवान्मूर्त्तत्वेऽपि गुणवत्त्वाद्विशेषगुणरहितस्यापि द्रव्यत्वाविरोध इत्यर्थः । तथापि गुरुत्वद्रवत्वस्थितिस्थापकाभावे कथं क्रियावत्त्वं वेगस्य क्रियोत्तरकालीनत्वात् न हि मूर्त्तत्वमात्रेण क्रियेत्यत आह । प्रयत्नादृष्टपरिग्रहादिति । क्वचित्प्रयत्नपरिग्रहात् क्वचिददृष्टपरिग्रहादित्यर्थः । इतिशब्दो द्रव्यसमाप्तौ ॥

---

(१) स्वयं—इत्यधिकम् १ पु० ।

(२) प्रयत्नादृष्टपरिग्रहवशादाशुसञ्चारितेति—पा० १ पु० ।

(३) प्रशस्तकरीयभाष्ये—पा० ५ पु० । श्रीप्रशस्तदेवाचार्यविरचिते वैशेषिकभाष्ये—पा० ६ पु० ।

इति श्रीमदाचार्योदयनविरचितायां (१) किरणावल्यां द्रव्यपदार्थः समाप्तः (२) ।

(१) इत्युदयनन्यायाचार्यविरचितायां—पा० ३ पु० ।

(२) अत. परं तृतीयादर्शपुस्तके पद्यद्वयमधिकं दृश्यते । तथाहि ।

वन्दे शिवं शिवमिवोदयनं निदानमेकं गभीरनयतत्त्वविवेकसिन्धोः ।

दोषाकरादपि विविच्य कला भजन्तमतःकृताक्षतपदं सुमनःसहस्रैः ॥

शाकाब्दे रसपूर्णपञ्चदशके (१५०६) ह्यानन्दके वत्सरे

पञ्चम्यां रविवासरे च विलिखत् कृष्णे तपे शुक्रके (?) ।

ऋक्षे श्रावणिके विनायकसुतो दत्तात्रयः सत्वर-

स्त्वाकूतोपकनाम शोभनकरे शैवे गिरौ त्वोदये (?) ॥
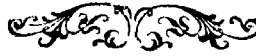
अथ प्रशस्तपादभाष्ये गुणपदार्थनिरूपणम्।

रूपादीनां गुणानां सर्वेषां गुणत्वाभिसम्बन्धो

अथ किरणावल्यां गुणनिरूपणव्याख्यानम्।

तुष्टेर्मोचयतो बद्धानतुष्टेर्बध्नतः पुनः।
कारागारमिदं विश्वं यस्य नौमि तमीश्वरम्॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां निरूपितानि द्रव्याणि सम्प्रति ताभ्यामेव गुणान्निरूपयति। रूपादीनामिति। गुणशब्देनाप्रधानमप्युच्यते। यथा वयमिह गुणीभूता इति। न चाप्रधानमात्रस्य गुणत्वसामान्येन योग इत्याशङ्कामपनेतुमुक्तं रूपादीनामिति। तथापि कियतामत उक्तं सर्वेषामिति। गुणत्वं नाम सामान्यविशेषः तेनाभिमतः सम्बन्धः समवायलक्षणः तेन गुण इतरेभ्यो भिद्यते गुण इति वा व्यवहर्तव्यः गुणत्वाभिसम्बन्धात्। यस्तु न तथा नासौ गुणत्वाभिसम्बद्धः यथा द्रव्यादिरिति लक्षणमुक्तं वेदितव्यम्। गुणत्वमसिद्धं गोत्वादिवदप्रतीतेर्व्यवस्थापकाभावाच्च। तथाहि सामान्यवानगुणो गुण इति गुणव्यावृत्तिरितरेतराश्रयप्रसङ्गदूषिता गुणरहितत्वे हि तत्सिद्धिः तत्सिद्धौ च तद्रहि-

तत्त्वसिद्धिरिति । सामान्यवान् अर्थान्तरस्थितो द्रव्याश्रितो गुणः सामान्यवान् कार्यानाश्रयो गुण इति चातिव्यापकं कर्मण्यपि गतत्वात् । कर्मान्यत्वे सतीति तु प्रक्रियामात्रम् अनपेक्षितव्यावृत्तेरतिप्रसञ्जकत्वात् रूपान्यत्वे रसान्यत्वे सति चेत्यादेरपि सुवचत्वात् । किमत्र व्यवस्थापकेन रत्नतत्त्वमिव गुणत्वमुपदेशापेक्षेण चक्षुरादिना प्रत्यक्षत एव प्रतीयत इति तु स्वशिष्यव्यामोहनं निमित्तमन्तरेणोपदेशस्यागममात्रत्वात् । तस्मादिदं भूषणः(१) कर्मापि गुणस्तल्लक्षणयोगादिति । न कर्मणश्चलनात्मकतया प्रतीयमानस्य तावद्रूपादिव्यावृत्तमुरत्नेपणाद्यनुवृत्तमेकजातीयत्वमनुभवसिद्धं परस्परविरुद्धसंयोगविभागलक्षणकार्योत्पादकत्वं च तस्य व्यवस्थापकमप्यनुभवसिद्धमेव । तद्विपरीतं च कार्यं रूपादीनां चतुर्विंशतेरुपलभ्यते । ततस्तैः कर्मविपरीतजातीयैर्भवितव्यम् । न ह्येकजातीयत्वे कार्यभेदनियम उपपद्यते । न चाकर्मत्वेनैतद्भविष्यतीति वाच्यम् अकर्मतया द्रव्यस्याप्यविरुद्धकार्यकारित्वप्रसङ्गात् । तथा च रूपादिवत् नैकं द्रव्यं संयोगविभागावारभेत । तस्माद्यथाविरुद्धकार्यकारित्वाविशेषेपि सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां द्रव्यकर्मणोर्विजातीयत्वं तथा सामान्यवत्त्वकार्यानाश्रयत्वाद्यविशेषेपि विरुद्धाविरुद्धकार्यत्वाभ्यां गुणकर्मणोरपि विजातीयत्वमित्यवदातम् । सोऽयं संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेत्यस्य सूत्रस्यार्थः ॥

(१) भूषणो न्यायभूषणाख्यन्यायसूत्रवृत्तिकारस्ताकिकरक्षायामपि सुस्पष्टतया समुद्धृतोऽयम् ।

द्रव्याश्रितत्वं निष्क्रियत्वमगुणत्वं च (१) ॥

द्रव्याश्रितत्वमिति । अनाश्रितत्वनित्यत्वे चान्यत्रावयविद्रव्येभ्य इति वदताऽर्थादाश्रितत्वानित्यत्वे चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इत्युक्तम् । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इति चोक्तम् । वक्ष्यते च मूर्तद्रव्यवृत्तित्वमिति च कर्मसु । लक्ष्यते सामान्यमपि सामान्यरूपेण पदार्थत्रयवृत्ति । समवायस्त्ववृत्तिरेवेति । गुणास्तु गुणरूपेण सर्वत्र द्रव्य एव वर्त्तन्ते । न न वर्त्तन्त एव समवायवत् । न क्वचित् द्रव्ये वर्तन्ते विशेषवत् कर्मवच्च । न न वर्तन्तेऽपि द्रव्यवत् । नाद्रव्येऽपि वर्त्तन्ते सामान्यवदिति । तदेतदेषां द्रव्याश्रितत्वमित्यस्यार्थः ।

तदेतद्द्रव्यलक्षणव्याप्त्या सिध्यति । न हि तस्मिन् सति गुणत्वाभिसम्बन्धो भवितुमर्हति जातिसङ्करप्रसङ्गात् । नाप्यभिव्याप्त्या द्रव्याश्रितत्वम् एकजात्युपग्रहाभावादित्यभिप्रायवानाह । निष्क्रियत्वमगुणवत्त्वं चेति । चलनात्मिकायाः क्रियाया निष्क्रान्ता निष्क्रिया रूपादयस्तेषां भावस्तत्त्वम् । मूर्त्तिविरहेणैतदवसेयम् । क्रियायास्तदनुविधायित्वात् । मूर्त्यभावश्च रूपादीनां समानदेशत्वादध्यवसेयः मूर्तत्वसमानदेशत्वयोः सहजविरोधात् । गुणा येषु वर्तन्ते ते गुणवन्तो न गुणवन्तोऽगुणवन्तस्तेषां भावस्तत्त्वम् । समान-

---

(१) निर्गुणत्वं निष्क्रियत्व च—पा० ५ पु० ।

रूपरसगन्धस्पर्शपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेह-वेगा मूर्तगुणाः ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाश-ब्दा अमूर्तगुणाः ॥

जातीयगुणासद्भाव(१)स्तावदनवस्थाप्रसङ्गात्। रूपादौ रसा-दिवेगान्तानां सद्भावे मूर्तत्वप्रसङ्गात्। बुद्ध्यादीनां तु प्रतिस-न्धातृगुणत्वव्यवस्थितेरप्रसक्तिरेव। शब्दस्य नभोनियमात्। गुणेषु गुणयोगे च समवायिकारणत्वप्रसक्तौ द्रव्यत्वापत्तेर्गुणत्वव्या-घात एव। रूपावयवो च रूपेष्वेव वर्तेत इति घटादेर्नी-रूपत्वप्रसङ्ग इत्यादि ॥

एवं निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वे च रूपादयो(२) गच्छन्ति चतु-र्विंशतिर्गुणा महांश्शब्द इत्यादयो व्यवहारास्तदेकार्थसमवा-यादिना साधर्म्येण गौणाः समर्थनीयाः। चकारात् समवा-यिकारणताविरहः। यदा हि गुणकर्मणी गुणेषु न स्तस्तदा द्रव्ये का कथा। न हि निर्गुणं द्रव्यमाश्रयते। कारणगु-णाभावे तस्यापि निर्गुणत्वप्रसङ्गात् न च निर्गुणे द्रव्ये किञ्चित् प्रमाणमस्तीति। सम्प्रति गुणानामेवान्योन्यं वैधर्म्यमाह रूपेति। एते मूर्त्तिं न व्यभिचरन्तीत्यर्थः। वेगः संस्कारवि-शेषः। उपलक्षणमेतत्। स्थितिस्थापकोपि द्रष्टव्यः।

बुद्धीत्यादि। एते मूर्त्तिविरोधिन इत्यर्थः। भावनासंस्का-रविशेषः ॥

---

(१) गुणाभावः—पा० ६ पु०।

(२) रसादयो—पा० ६ पु०।

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा उभयगुणाः ॥

संयोगविभागद्वित्वद्विपृथक्त्वादयोऽनेकाश्रिताः ॥

शेषास्त्वेकैकद्रव्यवृत्तयः ॥

रूपरसगन्धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा वैशेषिकगुणाः ॥

संख्येति । द्रव्यमात्रस्य व्याप्यव्यापकभूता इत्यर्थः ॥

संयोगेति । एका संयोगव्यक्तिर्द्वयोर्द्रव्यव्यक्त्योर्वर्तते । तथा विभागद्वित्वद्विपृथक्त्वव्यक्तय एकैकाः । आदिग्रहणात् त्रित्वत्रिपृथक्त्वादयः अनेकशब्दस्यैकपर्युदासवृत्तित्वात् चितुःपञ्चादिद्रव्यव्यक्तिष्वपि वर्त्तन्त इति ॥

शेषास्त्विति । रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारबुद्ध्यादिशब्दान्ता एकैकस्यामेव व्यक्तौ वर्तन्त इत्यर्थः ॥

रूपेति । विशेषा एव वैशेषिकं तस्य गुणाः स्वाश्रयव्यवच्छेदोचितावान्तरसामान्यविशेषवन्त इत्यर्थः । नैमित्तिकद्रवत्वं पृथिवीतेजसोः सामान्यगुण इत्यत उक्तं सांसिद्धिकेति । तथाहि रूपं भास्वरत्वादिना रसो मधुरत्वादिना गन्धो गन्धत्वेनैव स्पर्श उष्णत्वादिना स्नेहः स्नेहत्वेन यथोक्तं द्रवत्वं तादृप्येण बुद्ध्यादयो बुद्धित्वादिना स्वाश्रयमितरेभ्यो व्यवच्छिन्दन्ति ॥

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्व-गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्ववेगाः सामान्यगुणाः ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्याः ॥

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापर-त्वद्रवत्वस्नेहवेगा द्वीन्द्रियग्राह्याः ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नास्त्वन्तःकरणग्रा-ह्याः ॥

गुरुत्वधर्माधर्मभावना ह्यतीन्द्रियाः ॥

संख्येति । वेगेति भावनातिरिक्तसंस्कारोपलक्षणम् । तेन स्थितिस्थापकोऽपि गृह्यते । सामान्यं साधर्म्यं तद्रूपा गुणाः सामान्यगुणा न स्वाश्रयव्यवच्छेदाय प्रभवन्तीत्यर्थः ॥

शब्देति । वाह्येन चक्षुरादिना एकैकेनैवेन्द्रियेण गृहीतुं योग्या इत्यर्थः ॥

संख्येति । वाह्येति अनुवर्तते । संख्यादयो वेगान्ताश्चक्षुःस्पर्शनग्रहणयोग्या इत्यर्थः ॥

बुद्धीति । बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ता अन्तःकरणेनैव ग्रहीतुं योग्या इत्यर्थः ॥

गुरुत्वधर्माधर्मभावना ह्यतीन्द्रियाः । भावनेति वेगमात्रव्यवच्छेदाय । तेन स्थितिस्थापकोऽपि गृह्यते । इन्द्रियमतीत्य वर्त्तन्त इत्यतीन्द्रियाः न केनचिदिन्द्रियेण गृह्यन्त इत्यर्थः । हिशब्दस्त्वर्थः ॥

अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्व-गुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगाः कारणगुणपूर्वकाः ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा अकारणगुणपूर्वकाः ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाश-

अपाकजेति । स्वाश्रयस्य यत्समवायिकारणं तस्य ये सजातीया गुणाः तत्पूर्वकाः तथाहि तन्त्वादिरूपादिभिः पटादिरूपाय आरभ्यन्ते । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः । पार्थिवपरमाणुरूपादयो नैमित्तिकं च द्रवत्वं नैवमित्यव्यापकत्वमाशङ्क्याह । अपाकजेति । द्रवत्वमित्यत्राप्यपाकजेत्यनुषञ्जनीयम् । कारणपदस्यानन्तरं मात्रपदमप्याध्याहार्यम् अन्यथा संयोगविभागावपि क्वचिदेवमित्यतिव्याप्तिः स्यात् । एष्वेवैतत्संभाव्यत इत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन तत् साधर्म्यं तेन क्वापि कर्मजत्वेऽपि वेगस्य न दोषः ॥

बुद्धीति । बुद्ध्यादयः शब्दान्ता अकारणगुणपूर्वकाः एतेषामाश्रयस्य नित्यतया कारणाभावादिति भावः । एते अकारणगुणपूर्वका एवेत्यर्थः । तथा च संयोगविभागवेगनैमित्तिकद्रवत्वैरकारणगुणपूर्वकैरपि नातिव्याप्तिः न ह्येवंजातीया अकारणगुणपूर्वका एव । क्वचित्कारणगुणपूर्वकाणामपि दर्शनादिति ॥

बुद्धीति । बुद्ध्यादयः पाकजान्ताः संयोगजाः । संयोगासमवायिकारणका इत्यर्थः । बुद्ध्यादयो भावनान्ता आत्म-

ब्दतूलपरिमाणोत्तरसंयोगनैमित्तिकद्रवत्वपरत्वा-
परत्वापाकजाः संयोगजाः ॥

संयोगविभागवेगाः कर्मजाः ॥

शब्दोत्तरविभागौ विभागजौ ॥

परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादयो बुद्ध्यपेक्षाः ॥

रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शशब्दपरिमाणैकत्वैकपृ-

मनःसंयोगजाः शब्दशब्देन शब्दविशेषो ग्राह्यः स च भेर्याद्याकाशसंयोगजन्यः। तूलेत्युपलक्षणम् द्रव्यान्तराण्यपि समानसंख्यापरिमाणैरवयवैरारब्धानि सातिशयपरिमाणानि ग्राह्याणि। तत्परिमाणं प्रचयाख्यसंयोगजम्। उत्तरः संयोगस्तन्तुतुर्यादिसंयोगात् पटतुर्यादिसंयोगः। नैमित्तिकं द्रवत्वमग्निसंयोगात्। परत्वापरत्वे दिक्कालपिण्डसंयोगात्। पाकजाः पार्थिवपरमाणुरूपादयोऽग्निसंयोगादिति ॥

संयोगविभागवेगाः कर्मजाः। संयोगविशेषविभागविशेषवेगविशेषा इत्यर्थः। तत्र संयोगविभागावाद्यौ। वेगोऽवेगवद्द्रव्यारब्धे वर्तमान इति ॥

शब्दोत्तरविभागौ विभागजावति। शब्दशब्दः शब्दविशेषे वर्त्तते ॥

परत्वेति। बुद्ध्यपेक्षाः अपेक्षाबुद्धिजन्या इत्यर्थः। आदिग्रहणात् त्रित्वत्रिपृथक्त्वादयो ग्राह्याः। तदितरे च यद्विपरीता इत्यर्थात् ॥

रूपेति। रूपादयः स्वेष्टाप्ताः समानजात्यारम्भका

स्नेहाः समानजात्यारम्भकाः ॥

सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चासमानजात्यारम्भकाः ॥

इति । इहारम्भकत्वमसमवायिकारणत्वं यदि विवक्षितं तर्हि अनुष्णापदोपादानमनुपपन्नं नह्युष्णस्पर्शो विजातीयासमवायिकारणम् । अथ कारणत्वमात्रमारम्भकत्वं स्नेहोपादानमनुपपन्नं स हि विजातीयस्यापि संयोगस्य कारणमिति वक्ष्यते । तत्कथमेतत् इत्यमेतत् कारणत्वमात्रे विवक्षिते द्वयस्यापि वर्जनम् । असमवायिकारणत्वे विवक्षिते द्वयस्याप्यवर्जनम् । समाना एका जातिर्येषां ते समानजातयः तदारम्भकाः रूपरसगन्धस्पर्शशब्दपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वस्नेहा असमवायिकारणतामापद्यन्तः समानजातीयेष्वेव एत एवोष्णस्पर्शस्नेहौ विज्ञायात्मधर्मेतरकारणं भवन्तः समानजातीयेष्वेवेत्यर्थः ॥

सुखेति । एते विजातीयमेवारभन्ते । सुखमिच्छां दुःखं द्वेषं तौ प्रयत्नं प्रयत्नः क्रियामिति । तुशब्दः पूर्वापराम् व्यवच्छिन्दन् अवधारणं द्योतयति । पुत्रस्य सुखदुःखाभ्यां पितुः सुखदुःखे समानजातीये अपि भवत इति चेन्न विषयमात्रत्वात् । विषयत्वेऽपि ज्ञानद्वारा तत्कारणमिति चेत् न भविष्यतोरपि पुत्रस्य सुखदुःखयोर्ज्ञाने पितुः सुखदुःखाद्युत्पत्तिदर्शनात् । न चानागतमपि साम्प्रतिकस्य कारणम् पूर्वभावनियमस्य तत्त्वादिति । साक्षात्कारणत्वं वा विवक्षितम् ॥

संयोगविभागसंख्यागुरुत्वद्रवत्वोष्णस्पर्शज्ञानध-र्माधर्मसंस्काराः समानासमानजात्यारम्भकाः(१) ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषभावनाशब्दाः स्वाश्रयस-मवेतारम्भकाः ॥

रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नाः परत्रार-म्भकाः ॥

संयोगेति । अत्र स्नेहोऽपि ग्राह्यः संयोगादिजातीयं द्रव्यादि । विभागाच्छब्दः । संख्यातः परिमाणम् । गुरु-त्वात् पतनम् । द्रवत्वात् स्यन्दनम् । स्नेहात् संग्रहः उष्णस्पर्शात्(२) पाकजाः । ज्ञानादिच्छा । धर्मात् सुखम् अधर्माद् दुःखम् । संस्कारात् क्रियास्मृती इति विजा-तीयवर्गः सजातीयाः प्रसिद्धाः ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषभावनाशब्दाः स्वाश्रयसमवेतारम्भ-काः । यद्यपि बुद्धिर्द्वित्वादिकमन्यत्राप्यारभत इति उभयत्रा-रम्भकेषु पठितुमुचिता तथापि स्वाश्रयसमवेतविशेषगुणेष्विति द्रष्टव्यमित्यदोषः ॥

रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नाः परत्रारम्भका इति । अवयवरूपादयः स्वेतरस्मिन् अवयविनि रूपादिकमारभन्ते । प्रयत्नश्चात्मनि वर्तमानः शरीरे चेष्टाम् । यद्यपि स्नेहः

---

(१) उभयारम्भकाः—पा० ५ पु० ।

(२) औष्ण्यात—पा० ७ पु० ।

संयोगविभागसंख्यैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्ववेगधर्माधर्मास्तूभयत्रारम्भकाः ॥

संग्रहं स्वाश्रयेऽप्यारम्भमाह: प्रयत्नश्च विहितनिषिद्धप्रवृत्तिरूपः स्वाश्रये धर्माधर्मावुत्पादयन् संयोगादिषु पठितुमुचितः तथापि परिमाणान्ताः परत्रैव शेषान्ताः सजातीयं परत्रैव प्रयत्नान्ता एकाश्रितमन्यत्रैव । प्रयत्नशब्देनात्र प्रयत्नविशेषो विहितनिषिद्धविषयो ग्राह्य इत्यदोषः ॥

संयोगेति । संयोगो द्रव्यं स्वाश्रये भेरीदण्डादिसंयोगो नभसि शब्दं वंशदलयोर्विभागो विभागं स्वाश्रये शब्दमन्यच्च संख्या कारणगता कार्ये संख्यां परिमाणं च स्वाश्रये द्वित्वादिकम् । एकपृथक्त्वं स्वाश्रये द्विपृथक्त्वादि अन्यत्रैकपृथक्त्वमेव । एकग्रहणं द्विपृथक्त्वादीनामकारणत्वप्रतिपादनार्थम् । गुरुत्वं स्वाश्रये पतनम् अन्यत्र गुरुत्वमेव । द्रवत्वं स्वाश्रये स्यन्दनमन्यत्र द्रवत्वमेव । वेगः स्वाश्रये गमनम् अन्यत्र वेगवदवयवारब्धे द्रव्ये वेगमेव । वेगशब्देनात्र स्थितिस्थापकोऽपि ग्राह्यः । धर्मश्च स्वाश्रये सुखम् अन्यत्र पवनादौ क्रियामिति(१) अधर्मः स्वाश्रये दुःखमन्यत्र पवनादौ क्रियामिति । सामान्यतश्चात्र शेषः प्रयत्नश्च विहितनिषिद्धगोचर उपादेयः। संयोगविशेषेण संग-

---

(१) ज्वलनादिक्रियाम्—पा० ७ पु० ।

गुरुत्वद्रवत्ववेगप्रयत्नधर्माधर्मसंयोगविशेषाः क्रियाहेतवः ॥

रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शसंख्यापरिमाणैकपृथक्त्वस्ने-हशब्दानामसमवायित्वम् ॥

हेया स्नेहकार्येण कारणस्य स्नेहस्य धर्माधर्माभ्यां च कार्याभ्यां विहितनिषिद्धगोचरस्य प्रयत्नस्य कारणस्योपलक्षणादिति ॥

गुरुत्वेति । गुरुत्वात् पतनम् । द्रवत्वात् स्यन्दनम् । वेगाद्भ्रमणम् । प्रयत्नाच्चेष्टा । धर्माधर्माभ्यां भूकम्पादि । संयोगविशेषान्नोदनाभिघातलक्षणादिष्वादिकर्म । अत्रापि वेगेत्युपलक्षणम् । स्थितिस्थापकोऽपि ग्राह्यः ॥

रूपादिशब्दान्तानामसमवायित्वम् असमवायिकारणत्वम् । तल्लक्षणमग्रे वक्ष्यते । मावधारणं चैतत् । तेनोष्णस्पर्शस्य पाकजोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वमप्यस्तीति तद्व्यवच्छेदार्थमुक्तमनुष्णेति । यद्यपि च रूपादीनां धर्माद्युत्पत्तौ निमित्तत्वमप्यस्ति अरुणयेत्यादिश्रुतेः कामर्गमित्यादिदर्शनात् तथापि बुद्धिनिमित्तत्ववत् द्रव्यादिसाधारणत्वात् तस्य तदतिरिक्तं प्रति निमित्तत्वमिह व्यवच्छेद्यम् । यद्यपि च रसस्य जीवनपुष्टिबलारोग्येषु निमित्तत्वमनुपदमेव वक्ष्यति तथापि विशेषशास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् अदृष्टनिमित्तत्ववत् तदुपेक्ष्य तदितरप्रमाणगम्यनिमित्तत्वमिह व्यव-

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनानां निमित्तकारणत्वम् ॥

संयोगविभागोष्णस्पर्शगुरुत्वद्रवत्ववेगानामुभयथा कारणत्वम्(१) ॥

परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादीनामकारणत्वम् ॥

क्षेपम् । यद्यपि च स्पर्शवेगावपेक्ष्य क्रिया अभिघातमुत्पादयतीति स्पर्शस्याभिघाते निमित्तत्वमस्ति तथा स्नेहस्य संग्रहे तथाप्येकाखिलकार्यापेक्षया एतद्द्रष्टव्यमित्यदोषः ॥

बुद्ध्यादीनां भावनान्तानां निमित्तत्वम् । निमित्तकारणत्वमेव । यथा च प्रत्यासत्त्यविशेषेऽपि नैषामसमवायिकारणत्वं तथा वक्ष्यते ॥

संयोगादीनां वेगान्तानामुभयथा कारणत्वम् असमवायितया निमित्ततया च । तथाहि भेरीदण्डादिसंयोगः शब्दे निमित्तम् भेर्याकाशसंयोगो ऽसमवायिकारणम् । वंशदल-विभागो निमित्तम् वंशदलाकाशविभागोऽसमवायिकारणं शब्दस्य । उष्णस्पर्शः पाकजे निमित्तम् उष्णस्पर्शोऽसमवायी । गुरुत्वमभिघातजादिक्रियायां निमित्तं पतनगुरुत्वयोरसमवायि । द्रवत्वं संग्रहादौ निमित्तं द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि । वेगो वेगगमनयोरसमवायी अभिघाते निमित्तमिति ॥

परत्वादीनामकारणत्वम् । न निमित्तत्वं नाप्यसमवायित्वमित्यर्थः । आदिग्रहणेन त्रित्वत्रिपृथक्त्वादीनां ग्रहणम् ॥

---

(१) उभयकारणत्वम्—पा० ५ पु० ।

संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानां प्रदेशवृत्तित्वम् ॥

शेषाणामाश्रयव्यापित्वम् ॥

अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वसांसिद्धिकद्रवत्वगुरुत्वस्नेहानां यावद्द्रव्यभावित्वम् ॥

संयोगादीनां प्रदेशवृत्तित्वम्। अत्र प्रत्यक्षाणां युगपदुपलब्ध्यनुपलब्धिप्रमाणकमेतत्। धर्माधर्मभावनानां तु व्यापककार्यविशेषगुणत्वेनानुमेयम्। अन्यथा असमवायिकारणप्रादेशिकत्वानुरोधेन सुखादीनामपि प्रदेशनियमानुपपत्तिप्रसङ्गात्। न च भावाभावावेकत्र विरुद्धौ प्रकारभेदेनाविरोधात्। अवयवान्तरदिगन्तरावच्छेदेन हि तावविरुद्धौ तथैव दर्शनात्। न चैवं व्यवच्छेदकाश्रयावेव भावाभावौ अविरोधार्थमुपाधिभेदो न तूपाधिभेद एव तदाश्रयः नहि कार्यभेदेन अतत्प्रशक्तौ कार्यभेदमेवाश्रयेते इति देशभेदेन वा अशक्यशक्तौ देशभेदमेवाश्रयेते इति ॥

शेषाणामाश्रयव्यापित्वम्। पूर्वोक्तेभ्यः संयोगादिभ्यो येऽन्ये ते शेषाः तेषां रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगस्थितिस्थापकपरत्वापरत्वानामित्यर्थः ॥

अपाकजानां स्नेहान्तानां यावद्द्रव्यभावित्वं यावदाश्रयमेतेषां स्थितिरविनाशः आश्रयविनाशादेव परमेते विनश्यन्ति

शेषाणामयावद्द्रव्यभावित्वं चेति ॥

न त्वन्यथेत्यर्थः। पाकजानि रूपरसगन्धस्पर्शद्रवत्वानि सत्येवाश्रये विनश्यन्तीत्यत उक्तमपाकजेति। स्थितिस्थापकोऽप्यत्र ग्राह्यः॥

शेषाणामिति। पाकजानां पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजस्य च पृथिवीतैजसयोर्द्रवत्वस्य बुद्धिजानां च परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादीनां शब्दबुद्ध्यादीनां च व्यापकजन्यविशेषगुणानां संयोगविभागयोश्चायावद्द्रव्यभावित्वं सत्यपि द्रव्ये विनाश इत्यर्थः॥

तदेतदुद्देशमात्रमाचार्येणोक्तमेवमन्यदपि स्वयमूहनीयम्। तद्यथा रूपाद्येकैकत्यागेनारूपत्वारसत्वादीनि। सांसिद्धिकद्रवत्वरूपरसगन्धस्पर्शस्नेहानां मूर्तविशेषगुणत्वम्। रूपरसगन्धस्नेहगुरुत्वद्रवत्वस्थितिस्थापकानां स्पर्शव्याप्यत्वम्। स्नेहशैत्यसांसिद्धिकद्रवत्वानां जलमात्रवृत्तित्वम्। औष्ण्यभास्वरत्वयोस्तेजोमात्रवृत्तित्वम्। रसगुरुत्वयोर्जलावनिगुणत्वम्। गन्धमाधुर्येतररसशुक्लेतररूपाणां पृथिवीमात्रवृत्तित्वम्। बुद्ध्यादीनां भावनान्तानामात्मविशेषगुणत्वम्। रूपद्रवत्वयोः पृथिव्यप्तेजोमात्रवृत्तित्वम्। नैमित्तिकद्रवत्वस्य क्षितितेजोमात्रवृत्तित्वम्। नैमित्तिकद्रवत्वपार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजत्वम्। संख्यापरिमाणप्रचयानामेव परिमाणकारणत्वम्। संयोगविभागशब्दानामेव शब्दकारणत्वम्। स्पर्शगुरुत्वप्रयत्नवेगानामेवाभिघातहेतुत्वम्। एकत्वैकपृथक्त्वसंयोगविभागानामेवानेकाश्रित-

रूपादीनां सर्वेषां गुणानां प्रत्येकमपरसामान्यसम्बन्धाद्रूपादिसञ्ज्ञा भवन्ति ॥

गुणारम्भकत्वम् । परत्वापरत्वयोरेव दिक्कालपिण्डसंयोगजत्वम् । परत्वापरत्वचरमशब्दान्त्यद्वित्वद्विपृथक्त्वादीनामेव निमित्तविनाशविनाश्यत्वम् । एतदन्येषामेव गुणान्तरविनाश्यत्वम् । कार्यगुणानामेवाश्रयविनाशविनाश्यत्वम् । अपार्थिवपरमाणुरूपरसस्पर्शसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहगुरुत्वस्थितिस्थापकनित्यद्रव्यैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणेश्वरबुद्धीच्छाप्रयत्नानां नित्यत्वाकार्यत्वे । इतरेषां गुणानामनित्यत्वकार्यत्वे इत्यादि ॥

सम्प्रति प्रत्येकं रूपादीनां वैधर्म्यं संक्षेपार्थमेकग्रन्थेनाह । रूपादीनामित्यादि । सर्वेषां चतुर्विंशतेरपीत्यर्थः । रूपं रसो गन्ध इत्यादिकाः सञ्ज्ञाः ताः किं पारिभाषिक्य औपाधिक्यो वा नेत्याह । अपरसामान्यसम्बन्धात् । रूपत्वरसत्वगन्धत्वादिसमवायात् निमित्तादित्यर्थः । ननु चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वाद्युपाधिनिबन्धनत्वात् रूपादिसञ्ज्ञानामिति चेत् न अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगात् । न च रूपत्वादिसामान्यविशेषविशिष्टरूपाद्युपलब्धिमन्तरेण परस्परव्याहतेषु चक्षुरादिषु मानमस्ति विशिष्टोपलब्धेरेव प्रमाणत्वे परस्पराश्रयत्वम् । चक्षुराद्यवगमे विशिष्टोपलब्धिर्विशिष्टोपलब्ध्या च चक्षुराद्युपलब्धिरिति । न चाविशिष्टोपलब्धिमात्रोपनीतमविशिष्टमिन्द्रियमात्रमुपाधिविशिष्टव्यवहारे रसादिष्वपि रूपादिव्यवहारप्रसङ्गा-

तत्र रूपं चक्षुर्ग्राह्यम् । पृथिव्युदकज्वलनवृत्ति द्रव्याद्युपलम्भकं नयनसहकारि शुक्लाद्यनेकप्रकारं

दिति । तस्मात् रूपत्वादिसामान्यविशेषक्रोडीकृततत्तदर्थग्रहणनियमेन चक्षुरादीन्यप्युन्नेयानि । तथा चोच्यते रसादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादिति । अन्यथा रसनादिग्राह्येषु मध्ये चक्षुर्मात्रग्राह्यस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यर्थः स्यात् । तथा चासिद्धमसिद्धेन साधयतो महानैयायिकत्वमित्यलमनुकम्पनीयैश्चवतिनिर्बन्धेन । एतेन रसत्वादयो व्याख्याताः ॥

तत्रेति । गुणेषु मध्ये । गुणत्वे सति चक्षुषैव यत् ग्राह्यं तद्रूपमिति लक्षणार्थः । गुणत्वे सतीति रूपत्वादिव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमाणमप्युक्तम् । आश्रयमाह । पृथिव्युदकज्वलनवृत्तीति । ज्वलनशब्देनेह तेजोमात्रं विवक्षितम् । त्रिष्वेव वर्त्तते नान्यत्रेत्यर्थः । विषयस्यस्यार्थक्रियामाह । द्रव्याद्युपलम्भकम् । द्रव्यशब्देनात्र बाह्यद्रव्यमभिमतम् । तद्रूपसम्बधात् गृह्यते न त्वन्यथा । आदिशब्देन गुणकर्मसामान्यानि । तत्र गुणाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वस्नेहवेगाः । कर्माणि च रूपिद्रव्यसमवायात् । सामान्यानि तु कानिचित् रूपैकार्थसमवायात् कानिचित् रूपैकार्थसमवेतसमवायात् कानिचिद्रूपसमवायादिति सर्वत्र रूपस्य कारणत्वम् । यद्यपि चैतन्महत्त्वस्याप्यस्ति तथापि विशेषगुणत्वे सतीति द्रष्टव्यमित्यदोषः ।

सलिलादिपरमाणुषु नित्यं पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगविरोधि सर्वकार्यद्रव्येषु कारणगुणपूर्वकमाश्रयविनाशादेव विनश्यतीति ॥

करणोपकारितामाह । नयनसहकारीति । बाह्यालोकाप्यायितं हि चक्षुः स्वविषयग्रहणे क्षमम् । स चोद्भूतरूपः चक्षुषः सहकारी न त्वन्यथेति रूपं नयनसहकारीत्युच्यते । न तु स्वीयमेव रूपमस्य सहकारि सगुणानामिन्द्रियभावादिति न्यायेन तस्येन्द्रियशरीरत्वात् । विधामाह । शुक्लाद्यनेकप्रकारकम् । शुक्लत्वादयोऽनेके प्रकारा अवान्तरविशेषा यस्य तत् तथोक्तम् । यद्यपि नित्यत्वादिकं गुणान्तरसाधारणं तथापि पार्थिवपरमाणुषु पाकजत्ववैधर्म्यचिन्तायामुपयोक्ष्यत इत्यभिप्रायवान् कारणविरोधिनावभिधातुं नित्यं तावत् निर्धारयति। सलिलादिपरमाणुषु नित्यमिति । आदिशब्देन तेजःपरमाणु परिग्रहः । अनित्यता हि कार्यतया व्याप्ता सा च रूपादीनां कार्यद्रव्येषु विचित्रतया व्याप्ता सा च सलिलादिपरमाणुरूपाद् व्यावर्तमाना स्वव्याप्त्या कार्यतामुपादाय विनाशितामपि निवर्तयतीति । पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगविरोधि । अग्निसंयोगो विरोधी यस्य तत् तथा । उपलक्षणं चैतत् उत्पादकोऽप्यस्याग्निसंयोग एव । सर्वकार्येषु कारणगुणपूर्वकम् । अवयविषु यत् रूपं तदवयवरूपपूर्वक-

मित्यर्थः । आश्रयविनाशादेव विनश्यतीति । न तु पिठरपाकवादिनामिवाग्निसंयोगादपीत्येवकारार्थः ॥

एतेन गुणगुणिनोरभेदवादो निरस्तः । फलतो विरुद्धधर्माध्यासस्य दर्शितत्वात् । तथाहि रूपत्वनिमित्ता रूपसञ्ज्ञेति दर्शिते पृथिवीत्वनिमित्ते च पृथिवीव्यवहारे एतयोस्तादात्म्ये पर्यायता स्यात् । न च रूपशब्दात् शुक्लशब्दाद्वा कश्चित् घटादिकं प्रत्येति घटशब्दाद्वा शुक्लादिकम् । न चाभेदे सामान्यविशेषभावोऽप्युपपद्यते । न च सामान्यविशेषभावेऽप्यभेदादेव सामान्यं विशेषश्चेति सम्भवति विरोधात् । अनुवृत्तो हि धर्मः सामान्यं व्यावृत्तो विशेषः न च तदेवानुवृत्तं व्यावृत्तं चेति सम्भवति । किं च रूपं चक्षुर्मात्रग्राह्यं तदेव चेत् द्रव्यं रूपवद् द्रव्यमप्यन्धेन नोपलभ्येत घटादिद्रव्यवद्वा शुक्लादिरूपमप्यन्धेनोपलभ्येत यदि च पृथिव्येव रूपं न तोये तेजसि वा वर्त्तेत । यदि वा रूपमेव पृथिवी पयःपावकावपि पृथिव्येव स्यातां सामान्यविशेषभावे वा तादात्म्यं विरुध्येत । न चैवं द्रव्यस्यैव सामान्यविशेषौ रूपमस्तु कृतं गुणेनेति वाच्यम् तस्य प्रकाराभावात् । नहि गोत्वं प्रकारवत् । रूपं तु शुक्लाद्यनेकप्रकारकम् । न च गोत्वविशिष्टस्य शावलेयादिभेदवत् रूपविशिष्टस्य शुक्लादिभेदो भविष्यतीति युक्तम् तत्रापि शुक्लतरशुक्लतमादिप्रकारवत्त्वात् । न च तारतम्यं सामान्यस्य सम्भवति । नहि संभवति गोतरो गोतम

रसो रसनग्राह्यः । पृथिव्युदकवृत्तिः जीव-

इति । किं च पिठरपाकोऽप्यस्तु परमाणुपाको वा शुक्लादिरूपं तावद्धर्मिणि सत्येव निवर्तते प्रवर्तते चेति सुप्रसिद्धम् । न चैतत् सामान्यस्य सम्भवति तस्य नित्यैकरूपत्वात् । अन्यथा तत्त्वविरोधात् ॥

एतेन रूपवदेव द्रव्यमुत्पद्यते रूपवदेव विनश्यतीति नास्त्यनयोः पूर्वपरभाव इति नापि द्रव्यविनाशरूपविनाशयोरिति निरस्तम् । एकत्र दर्शनेनान्यत्र तदनुमानात् । तथाहि अवयविरूपं समवायिकारणवत् कार्यत्वात् घटवत् । अन्यथा कारणमात्रानपेक्षतया कादाचित्कत्वानुपपत्तेः कार्यं च तत कार्यगुणत्वात् पार्थिवरूपत्वाद्वा सामान्यवत्त्वे सत्यवयविधर्मत्वाद्वा सामान्यवत्वे सत्यस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाद्वा अस्मदादिप्रत्यक्षविशेषगुणत्वाद्वेति संयोगवत् पार्थिवपरमाणुरूपवत् कर्मवत् घटवत् बुद्धिवद्वेति । अन्यथाऽवयविनाशेप्यविनाशात् तदुपलम्भापत्तिः । आश्रयस्य व्यञ्जकस्याभावादनुपलम्भे सत्याश्रये परमाणौ तन्निवृत्तेरनुपपत्तिरिति । तस्मादवयविनो रूपस्य चोपादानोपादेयभावात् पूर्वापरभावनियम एवेति स्थितम् । विनाशस्यापि सहेतुकत्वस्थितौ यावद्द्रव्यभावस्य कार्यरूपादीनामुपलम्भात् द्रव्याभावे चानुपलम्भनियमात् द्रव्यविनाशकार्यत्वमवसीयते । यौगपद्याभिमानस्तु कालसन्निकर्षाच्चक्षुरुन्मेषरूपोपलब्धिवदिति सर्वमवदातम् ॥

रसत्वाभिसम्बन्धाद्रस इति स्थिते सत्याह । रसो

न्पुष्टिबलारोग्यनिमित्तम् रसनसहकारी मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायभेदभिन्नः । अस्यापि नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयो रूपवत्(१) ॥

रसनग्राह्य इति । रसनेनैव गृह्यते यो गुणः स रस इति प्रमाणलक्षणे । आश्रयमाह । पृथिव्युदकवृत्तिरिति । यद्यपि गुरुत्वमप्येवं तथापि प्रत्यक्षत्वे सतीत्यदोषः । अर्थक्रियामाह । जीवनपुष्टिबलारोग्यनिमित्तम् । जीवनं मनसः शरीरेऽवस्थानं पुष्टिः शरीरावयवोपचयः बलमायासक्षमता आरोग्यं सुस्थता दोषधातुमलाग्नीनां समतेति यावत् । उपलक्षणं चैतत् । मरणकृशत्वदौर्बल्यरोगकारणान्यपि द्रष्टव्यानि । तेषां निमित्तम् । यद्यपि गन्धादयोऽप्येवंभूतास्तथा संयोगभेदाश्च तथापि रसं प्रधानीकृत्य न तु स्वातन्त्र्येणेति विवक्षितम् । बाह्यस्यार्थक्रियामाह । रसनसहकारी । बाह्येनोदकरसेन स्तिमितस्य द्रव्यस्य रसो रसनेन गृह्यते न तु शुष्कस्य । विभागमाह । मधुरेति । मधुरादिभिस्तद्भेदैश्च मधुरतरमधुरतमादिभिर्भिन्नो नानेत्यर्थः । अस्यापीति । नित्येति । भावप्रधानो निर्देशः । यथा रूपं सलिलपरमाणुषु नित्यं तथा रसोऽपि । यथा रूपं पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगविरोधि तदुत्पाद्यं च तथा रसोऽपि यथा रूपं कार्यद्रव्येषु कारणगुणपूर्वकमाश्रयविनाशाद्विनश्यति तथा रसोऽपीत्यर्थः । तथैव चैतत्सर्वमुप-

---

(१) पूर्ववत्—पा० ५ पु० । रूपवद् द्रष्टव्याः—पा० ६ पु० ।

पार्थिवपरमाणु(१)रूपादीनां पाकजोत्पत्तिविधानम् । घटादेरामद्रव्यस्याग्निना सम्बद्धस्याम्ल-

---

रोधी तदुत्पादश्च अवयविरूपवयवगुणपूर्वकः आश्रयविनाशादेव विनश्यति तथा स्पर्शोऽपीत्यर्थः ॥

अथेदानीं पाकजेषु परीक्षाशेषं वर्तयिष्यन्नाह । पार्थिवेति । पृथिव्याः कार्यभूताया इमे कारणभूता परमाणवः पार्थिवाः । अथवा पृथिव्याः पृथिवीत्वस्याश्रयभूताः इमे इति पार्थिवाः तेषां ये रूपादयो रूपरसगन्धस्पर्शाः तेषां पाकजत्वेन यदुत्पत्तिविधानं प्रकारः स कथ्यते । तत्र विप्रतिपत्तौ संशयः केचिदाहुः कार्यकारणसमुदाये पच्यमाने तस्मिन्नवस्थित एव रूपादयो विनश्यन्त जायन्ते चेति । केचित्तु परमाणव एव स्वतन्त्राः पच्यन्ते कार्यन्तु पूर्वं निवर्तते अपूर्वं प्रवर्तते । तत्र कारणगुणपूर्वक्रमेण रूपादयो जायन्त इति । प्रयोजनन्तु धर्मधर्मिणोः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां स्फुटं तत्त्वविवेकः स च सप्ययात्मविवेके उपयोक्ष्यत इति । तत्र परमाणव एव स्वतन्त्राः पच्यन्त इति पक्षमुपादाय व्युत्पादयति घटादेरित्यादि । आदिग्रहणेन सर्वपार्थिवोपादानं । आमेति । प्रकृतपाकापेक्षया न तु पार्थिवमपक्वं नामास्ति । अग्निना सम्बद्धस्य संयुक्तस्य तदारम्भकेषु घटाद्यारम्भकेषु परम्परया अणुषु परमाणुषु कर्मा-

---

(१) परमाणु—पा० ६ पु० ।

भिघातान्नोदनाद्वा तदारम्भकेष्वणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते तेभ्यो विभागाः विभागेभ्यः संयोगविनाशाः संयोगविनाशेभ्यश्च(१) कार्यद्रव्यं विनश्यति । तस्मिन् विनष्टे स्वतन्त्रेषु परमाण्वग्निसंयोगादौ-

---

ष्ण्युत्पद्यन्ते । आरम्भकेष्विति कार्यविनाशादिप्रक्रियासिद्ध्यर्थम् । कुत अग्न्यभिघातान्नोदनाद्वा अग्निनैव नोदनाभिघातौ संयोगविशेषौ कर्माधिकारे वक्ष्येते । तेभ्यः कर्मभ्यो विभागाः विभागेभ्यः संयोगविनाशाः द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशाः तेभ्यः कार्यद्रव्यं विनश्यति द्व्यणुकलक्षणम् । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । अत्र नोदनाद्युत्पत्तौ कर्मोत्पत्तिः प्रमाणम् । कर्मसु विभागास्तेषु पूर्वसंयोगनिवृत्तिः तत्र कार्यद्रव्यविनाश इत्यस्तु । एषां कार्यकारणभावावधारणात् कारणं विना च कार्यानुत्पत्तेः कार्यद्रव्यं विनश्यतीत्यत्र किं प्रमाणम् । न हि सति द्रव्ये रूपादीनां विनाशोत्पत्ती नोपपद्येते परमाणुष्विव कार्यद्रव्ये ऽपि तयोरविरोधादित्यत आह । तस्मिन्निति । न हि चन्द्रचक्षुषोस्तेजस्तथा पावकं यथा सौरमित्युष्णाभोगापेक्षादिति । पृथिव्याः श्यामं रूपमनादीति केचिदविचारितागमश्रद्धालवो जपन्ति तान् प्रत्युक्तं पुनरिति । तेन जन्मनोभ्यासं वदन् श्यामादीनामुत्पत्तिमत्त्वं दर्शयति । अन्यथा विनाशा-

---

(१) द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशस्ताद्विनाशेभ्यः—पा० १ पु० ।

ष्ण्यापेक्षाच्छ्यामादीनां विनाशः पुनरन्यस्माद-ग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात् पाकजा जायन्ते।

त्तुपपत्तेः पाकजा इति रूपरसगन्धस्पर्शाः संक्षेपेणोक्ताः। यद्यप्येकस्योत्पादविनाशहेतुत्वमेकजातीयत्वेऽपि कार्यस्य व्यक्तिभेदेन मध्यशब्दवत् कालभेदेन चोपान्त्यशब्दव-दुपपद्यते। तथापि पाकजेषु नायं विधिः कार्यवि-नाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य रूपादिविनाशात् रूपा-दिविनाशविशिष्टं च कालमपेक्ष्य रूपाद्युत्पाददर्शनात्। सति च कार्ये कार्यावष्टब्धद्रव्यस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। सति च रूपादौ रूपाद्यन्तरानुत्पत्तेः। न चैतावन्तं कालमेकोऽग्निसंयोगोऽनुवर्त्तितुमीष्टे। तेज-सोऽविलम्बेन गमनशीलत्वात्। तेजोन्तरेणाभिहन्यमानत्वा-न्नुद्यमानत्वाच्च। अपि चोत्पादकस्यैव विनाशकत्वे ऽग्निसन्तानव्यावृत्तौ रूपादिसन्तानव्यावृत्तौ घटादेर्नी-रूपत्वप्रसङ्गः विनाशकस्यैवोत्पादकत्वेऽग्निसंयोगस्यैक-त्वादविशेषेण पाकतारतम्यस्यानुपपत्तिः पुनस्तेनैव रूपादिविनाशात् पुनरुत्पादकस्य विनाशकत्वे पूर्वदोषानति-वृत्तिः तस्मात् परमाणुषु रूपादीनां विनाशोत्पादौ नैकाग्नि-संयोगकारणकौ रूपाद्युत्पत्तिविनाशत्वात् श्यामाद्युत्पत्ति-विनाशवदिति। तदिदमुक्तमन्यस्मादिति। एतेन पाकेन पूर्वरूपादिपरावृत्तिरेवावयविनाशे प्रमाणम्। अवयविरू-पादिविनाशस्याश्रयविनाशहेतुकत्वावधारणात् कारणं च

विना कार्यानुत्पत्तेः । ननु तत्राप्यवयविन्यग्निसंयो-
गादपि रूपादिविनाशः स्यादित्युक्तं न कतिपयावयवपाके
कार्ये कारणरूपानुकारानुपपत्तेः न हि श्यामा अवयवाः
अवयवी च रक्त इति सम्भवति । निःशेषपाके त्वापरमाणु
तेजःसम्बन्धे तेजसश्च स्पर्शवत्तया वेगवत्तया च नोदनाभिघा-
तयोरन्यतरः संयोगोऽवयवविश्लेषहेतुक्रियाजनक इति
कथं न कार्यद्रव्यविनाशः। किं च रूपाद्यन्तरोत्पत्तिरप्यवयव्य-
न्तरोत्पादे प्रमाणम् । तद्रूपादेः कारणगुणपूर्वकत्वनिय-
मात् । अग्निसंयोगान्नष्टे रूपादौ तत्रावयविनि कारण-
गुणप्रक्रमेण रूपादिर्भविष्यतीति अदोष इति चेत् न यथाग्नि-
संयोगो रूपादीनां नोत्पादकस्तत्र विनाशकोऽपि न स्यात्
जलादिवदिति नियमात् । अग्निसंयोगस्यैव तदुत्पादकत्वे
कारणगुणपूर्वकत्वव्याघातात् । व्याहन्यतामिति चेत् न आमद-
शायां श्यामादीनामनुत्पादप्रसङ्गात् । तस्मात् परमाणु
पाकादेव रूपादीनां विनाशोत्पत्ती अवयविनि च कारणगुणेभ्य
एवोत्पादः आश्रयविनाशादेव विनाश इति परमुपपद्यते ।
तदमी प्रयोगाः पार्थिवावयविरूपादि आश्रयविनाशादेव
विनश्यति अवयविरूपादित्वात् दग्धपटरूपादिवत् । तत्
कारणगुणेभ्य एवोत्पद्यते । अत एव तदेव । घटा-
दिपरमाण्वग्निसंयोगाः नियमेन द्रव्यारम्भकसंयोग-
प्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियाहेतवः अग्निसंयोगत्वात् तुषा-
ग्निसंयोगवदिति । स्यादेतत् । यद्येवमापरमाण्वन्तो
विनाशः तत्क्षणात् परमाणवः पच्यन्ते कुलालादिव्यापारमन्त-

तदनन्तरं भोगिनामदृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगादुत्पन्नपाकजेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते । तत्र च

रेव घटादीनां पुनरुत्पत्तौ लोकव्यवहारोच्छेदः व्यर्थश्चैषां मध्यः प्रयास इत्यत आह । तदनन्तरमिति । रूपाद्युत्पत्त्यनन्तरं भोगिनामुदकाद्याहरणद्वारेण तज्जन्यसुखदुःखाद्यनुभवभागिनाम् । अदृष्टापेक्षात् धर्माधर्मापेक्षात् । आत्माणुसंयोगादित्यत्रात्मग्रहणं स्पष्टार्थम् । भोगिनामित्यनेनैवात्मोपादानात् । अणुष्विति । परमाणुष्वित्यर्थः । कर्मणामुत्पत्तौ सत्याम् । तेषां परमाणूनाम् । परस्परमन्योन्यम् । संयोगादिति । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । द्व्यणुकादिरयं प्रक्रमश्च । तेन कार्यद्रव्यं घटादिलक्षणमुत्पद्यते । तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः परमाणुरूपादेर्द्व्यणुकेषु रूपादिकं द्व्यणुकरूपादेस्त्र्यणुकेषु रूपादिकमित्यनेन क्रमेणेति । अत्र च कारणचतुष्टयस्यापि भावाद्रूपादेव रूपमुत्पद्यते न स्पर्शात् वायावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । रसादेस्तदुत्पत्तौ तदुद्भावाद्यनुविधानापत्तेः । एवं रूपाद्रसोत्पत्तौ तेजसि रसोत्पत्तिप्रसङ्गात् । गन्धात्तदुत्पत्तौ च तदनुकारापत्तेः अवयवकटुत्वाद्यनुकारप्रसङ्गाच्चेत्यादि स्वयमूहनीयम् । तदेवं रूपाद्यन्तरोत्पत्तिः स्थूलद्रव्योत्पत्तौ प्रमाणं सा तदवयवपरम्परायां सा द्व्यणुके तदुत्पत्तिः परमाणुसंयोगे स च तत्क्रियायां साऽदृष्टवदात्मसं-

कारणगुणप्रक्रमेण(१) रूपाद्युत्पत्तिः । न च कार्यद्रव्य एव(२) रूपाद्युत्पत्तिर्विनाशो वा सम्भवति सर्वावयवेष्वन्तर्बहिश्च वर्तमानस्याग्निना व्याप्त्यभावाद् अणुप्रवेशादपि च व्याप्तिर्न सम्भवति कार्यद्रव्यविनाशादिति ॥

योगे रूपादिमत्तायां चेति द्रव्यारम्भानुगुणावयवक्रियाया रूपसमर्थादिमत्युत्पत्तिनियमात् रूपादिविरहिणो द्रव्यस्य क्षणमात्रस्थितेः कर्मणश्च कारणान्तरापेक्षत्वादिति । अथ पूर्वरूपादिनिवृत्तिरुत्तररूपान्तराद्युत्पत्तिश्च कार्यद्रव्य एव यदि स्यातां को दोष इत्यत्र तर्कविशेषमाह(३) । न चेति । किमिति न सम्भवतीत्यत आह । सर्वावयवेष्विति । अवयविनः प्राप्तावयवसर्वत्तिनामवयवानां बाह्यावयवावष्टम्भेनाग्निप्राप्तेरसम्भवात् पाको न स्यादित्यर्थः । सान्तरत्वेनावयविद्रव्याणि कथमन्यथा मध्यस्थानामपां स्पन्दनप्रस्रवणे तथा चाणुप्रवेशो न विरुध्यत इत्यत आह । अणुप्रवेशादपीति । कुतः कार्यद्रव्यविनाशादिति ॥

अयमाशयः । ईदृशो हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयः स्पर्शातिशयश्च यत् तज्जन्यं कर्म कार्यद्रव्यं पूर्वव्यूहात्

---

(१) पूर्वक्रमेण—पा० ५ पु० ।
(२) कार्यद्रव्यं—पा० १ पु० ।
(३) तर्कशेषमाह—पा० ७ पु० ।

प्रश्चावयति । तदवयवांश्च व्यूहान्तरं प्रापयति । अन्यथा कालान्तरेऽस्मरालेन प्रविशति पावके क्वथ्यमानाः क्षीरनीरादयो नोर्ध्वं श्रापयेरन् । मृदुसंयोगात् तथेति चेत् न तन्दुलादीनामपि तथा दर्शनात् । अतिदृढानामप्युपलम् शिवकादीनामग्निदग्धानां स्फुटनात् । सातिशयोऽग्निसंयोगस्तथेति चेत् कोऽतिशयार्थः वह्न्यभ्यास इति चेत् न प्रथमस्याकिञ्चित्करत्वेऽभ्यासानुपयोगात् । न ह्याशु विनाशिनां क्रमभाविनां स्वरूपतः समुच्चयः सम्भवति । तस्माद्यथा शरीरादौ प्रत्यक्षमनुपलक्षणीयः कालान्तरे स्फुटीभूतो विशेषः प्रतीयते तथा घटादिपाकेऽपीति युक्तमुत्पश्यामः । एतेन प्रत्यभिज्ञानं सर्वावस्थादर्शनमुपरि निहितमूर्तान्तरधारणमावरणसंस्थानसंख्यापरिमाणरेखादि(१)चिह्नाद्यविपर्ययः पूर्वद्रव्याविनाशे प्रमाणमिति निरस्तम् । सूचिव्यतिभेदेन विदलितत्रिचतुरत्रसरेणुघटादिवदुपपत्तेः । तथापि न नश्यन्त्येव घटादय इति मीमांसकदुर्दुरूढाः तेऽनुकम्पनीयाः । तथाहि परमाण्वपगमे द्व्यणुकमवश्यं नश्यतीति अन्यथा कार्यनित्यताप्रसङ्गात् । तन्नाशे तु त्रसरेणवोऽवश्यं विनश्यन्ति । तन्नाशे तत्कार्यमित्यनेनैव क्रमेणान्त्यावयविपर्यन्तः प्रलयः अन्यथा निराश्रयकार्यावस्थानप्रसङ्गात् । कतिपयावयवनाशेऽप्यवस्थितावयवाश्रयं कार्यं स्यात् । न स्यात् तावदवयवव्यापित्वयोग्यपरिमा-

---

(१) रेखोपरेख—पा० ७ पु० ।

णवतो न्यूनेच्वसंमितेः(१) संवृतपटवत् परिमाणसङ्कोचो भविष्यतीति चेत् न भवेत्। स हि न तयोर्भेदोऽभेदस्य द्रव्यधर्मत्वात् न विनाशः परिमाणस्य यावद्द्रव्यभावित्वात् स्वाश्रयविनाशैकविनाश्यत्वाच्चेति । स्वाश्रयावयवविश्लेषविनाशाभ्यां विनाश्यमपि भविष्यतीति चेत् न अवयवविश्लेषविनाशाभ्यामवयवी न विनश्यति तत्परिमाणं तु विनश्यतीति महती प्रत्याशा। अवयविनः प्रत्यभिज्ञानादिति चेत् क्षुद्रावयवविश्लेषे परिमाणं किं न प्रत्यभिज्ञायते इत्यलमतिपीडया ॥

अथ द्व्यणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद्व्यणुकमुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति शिष्यजिज्ञासायां शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया। तद्यथा नोदनादिक्रमेण द्व्यणुकनाशः नष्टे द्व्यणुके परमाणावग्निसंयोगात् श्यामादीनां निवृत्तिः निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्मादग्निसंयोगात् रक्तादीनामुत्पत्तिः उत्पन्नेषु रक्तादिषु उत्तरसंयोगात् पूर्वक्रियानिवृत्तिः ततोऽदृष्टवदात्माणुसंयोगात् परमाणौ द्व्यणुकारम्भणाय(२) क्रिया क्रियया पूर्वदेशाद् विभागः विभागेन च पूर्वदेशसंयोगनाशः तन्नाशे(३) परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भः आरब्धे द्व्यणुके कारणरूपादिभ्यः(४)

(१) अल्पेषु—पा० ७ पु० ।
(२) द्रव्यारम्भणाय—पा० ७ पु० ।
(३) संयोगनिवृत्तिस्तस्मिन्निवृत्ते—पा० ७ पु० ।
(४) कारणगुणेभ्यः—पा० ७ पु० ।

कार्यगुणानां रूपादीनामुत्पत्तिरिति यथाक्रमं व्यवस्था(१)। सेयं प्रक्रिया यदा क्रियातो विभागो द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्व्यप्रतिद्वन्द्वी चेति पक्षस्तदा यदा विभागात् पूर्वसंयोगनाशस्ततो द्रव्यविनाशविभागजविभागौ चेति पक्षस्तदा दशमे क्षणे । तथाहि द्व्यणुकनाशविभागजविभागोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशश्यामादिनिवृत्तौ उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्तौ विभागजविभागक्रिययोर्निवृत्तिः द्रव्यारम्भणाय परमाणौ क्रिया क्रियया विभागः तेन पूर्वसंयोगनिवृत्तिः परमाण्वन्तरसंयोगो द्रव्योत्पत्तिर्गुणोत्पत्तिरिति । यदा तु द्रव्यविनाशोत्तरकालं विभागजविभागश्यामादिनिवृत्तौ ततः पूर्वसंयोगनिवृत्तिरक्ताद्युत्पत्ती । तत उत्तरसंयोगोत्पत्तिकाले विभागजविभागकर्मणोर्निवृत्तिः ततो द्रव्यारम्भणाय परमाणौ क्रियेति पक्षस्तदैकादशे क्षणे । तथाहि द्व्यणुकविनाशः विभागजविभागश्यामादिनिवृत्तौ पूर्वसंयोगनिवृत्तिरक्ताद्युत्पत्ती उत्तरसंयोगः विभागजविभागकर्मणोर्निवृत्तिः द्रव्यारम्भणाय परमाणौ क्रिया क्रियया विभागः संयोगविनाशः परमाण्वन्तरसंयोगो द्रव्योत्पत्तिः गुणोत्पत्तिरिति । कथं द्रव्यविनाशे सति तद्विशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेनोत्तरकालं विभागजविभागजननात् विभागजविभागे सति पूर्वसंयोगनिवृत्तावुत्तरसंयोगजननात् तस्मिन् सति च पूर्वक्रियानिवृत्तिः तन्निवृत्तौ च क्रियान्तरारम्भावकाशादिति । कथं तर्हि पूर्वप्र-

(१) दशाक्षणा—पा० ७ पु० ।

क्रिया कारणसंयोगनाशमपेक्ष्यैव(१) विभागीभोत्तरविभागा-रम्भकादिति पश्चात् किमत्र तत्त्वमिति विभागे विवेच-यिष्यामः ॥

सेयमेकस्मिन्नेव परमाणौ पूर्वद्व्यणुकविनाशोत्तर-द्व्यणुकोत्पादकक्रियाद्वयमधिकृत्य क्षणगणना । यदा त्वेकत्र द्व्यणुकविनाशिकान्यत्र द्व्यणुकान्तरोत्पादिका क्रिया तदा द्व्यणुकविनाशमारभ्य पञ्चमे षष्ठे सप्तमे ऽष्टमे नवमे वा क्षणे गुणोत्पत्तिः कथं यदा द्रव्यारम्भकः संयोगो विनश्यति तदैव परमाण्वन्तरे कर्म तत एकत्र क्रमेण द्रव्यविनाशश्यामादिविनाशरक्ताद्युत्पादाः अन्यत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगाः क्षणान्तरे द्रव्योत्पत्तिः पञ्चमे क्षणे गुणोत्पत्तिश्चेति । एवं द्रव्यनाश-समकालं परमाण्वन्तरे क्रियाचिन्तनात् षष्ठे श्यामा-दिनाशसमकालं क्रियाचिन्तायां सप्तमे रक्ताद्युत्पत्ति-समकालं कर्मप्रक्रमे ऽष्टमे क्षणे रक्ताद्युत्पत्तेरग्रिमक्षणे परमा-ण्वन्तरे कर्मचिन्तायां(२) नवमे क्षण इति । द्वित्रिचतुःक्षणा च प्रक्रिया न सम्भवत्येव(३) । उत्पन्ने रक्तादौ सगुणेनैव द्रव्येण द्रव्यान्तरारम्भणादित्ययं संक्षेपः ॥

एवमेव पक्वापक्वाभ्यामारम्भश्चिन्तनीयः । तदेवमव-यविनो यावद्द्रव्यभाविन एव विशेषगुणाः पाकजाः पर-

(१) संयोगनिवृत्तिमपेक्ष्यैव—पा० ८ पु० ।

(२) रक्ताद्युत्पत्त्यनन्तरं क्रियाचिन्तायां—पा० ८ पु० ।

(३) नास्त्येव—पा० ७ पु० ।

एकादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा पुनरेक-

मात्स्वेवेति व्यवस्थिते सुखादयो न शरीरगुणाः यावद्द्रव्यभावित्वात् न परमाणुगुणाः प्रत्यक्षत्वादित्यात्माधिकारोक्तं समाहितं वेदितव्यमिति ॥

अथोद्देशक्रमप्राप्तां संख्यां निरूपयति । एकादीति । व्यवह्रियतेऽनेनेति हानोपादानादि क्रियत इति व्यवहारो विज्ञानम् । एकं द्वे त्रीणीत्याद्याकारं तस्य विषयतया हेतुः संख्येति प्रमाणमुक्तम् । न ह्येकादिविज्ञानं निर्विषयं व्याघातात् । नाप्यलीकविषयमबाधनात् । नापि घटस्वरूपमात्रनिबन्धनं घटमन्तरेण घटान्तरेऽपि भावात् । नापि घटत्वनिबन्धनं पटेऽपि भावात् । न चारजतेऽपि रजतप्रत्ययो भवन् निमित्तान्तरमपेक्षत इतिवत् घटे भूत्वा पटादावपि भविष्यति । न च निमित्तान्तरमपेक्षिष्यत इति साम्प्रतम् अभ्रान्तत्वात् सोऽयं घटादावेकप्रत्ययो घटघटत्वातिरिक्तविषयः तत्प्रत्ययनिमित्तमन्तरेण पटादावपि जायमानत्वात् वस्त्रचर्मकम्बलेषु नीलप्रत्ययवत् । न हि तदव्यतिरेकेण भवति तद्विषयश्चेति व्याघातात् । न हि तत्प्रत्ययनिमित्तमन्तरेण भवत्यभ्रान्तश्चेति सम्भवति आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । एतेन स्वरूपाभेद एकत्वं स्वरूपभेदस्तु नानात्वं द्वित्वमिति भूषणः(१) प्रत्याख्यातः। स्वरूपाभेदो हि घटस्य घट एवोच्यते । घटादिप्रत्ययस्य

---

(१) भूषणो न्यायसूत्रवृत्तिकार इति प्रतिपादितमधस्तात् ।

स्वरूपप्रत्ययस्य च घटाद्येकनिबन्धनत्वात् एकादिप्रत्ययस्य च घटपटादिसाधारणत्वात् तथा च तन्निबन्धन एकादिप्रत्ययत्वं(१) विहाय पटं नोपसंक्रामेत् एवं स्वरूपभेद एव यदि द्वित्वं तदा रूपादिष्वपि द्वित्वप्रत्ययः स्यात् घटाद्यभेदे वा स्वरूपभेद इति पटादौ द्वित्वप्रत्ययो न स्यादिति । अथवा व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहार इत्यभिधानमुच्यते तेनैकादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं संख्येत्युक्तं भवति । तथा च संख्याया ग्राहकप्रत्ययानुग्राहकस्तर्को दर्शितः । तथाहि यदि संख्यापदार्थो घटादिस्वरूपादधिको न स्यात् तदा घटमानयेत्युक्ते सत्तादाविवासन्दिग्धः किमेकमनेकं वेति न सन्दिह्येत ।एकमानयेत्युक्ते घटं पटं वा इति परामृश्य न पृच्छेत् । समुच्चयासमुच्चयाविकत्वानेकत्वे इति चेत् न एकत्वस्यैवासमुच्चयत्वात् द्वित्वादिसंख्याया एव समुच्चयत्वात् भिन्नाभिन्नमभिन्नबुद्ध्युपग्रहमात्रस्य विषयतः स्वरूपतश्च विशेषाभावे रूपादिव्यवहारविलोपप्रसङ्गात् ॥

स्यादेतत् । त्वयापि संख्याविशेषोत्पत्तयेऽपेक्षाबुद्धेर्विशेषोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा तदविशेषे द्वित्वमेव त्रित्वमेवोत्पद्यत इति नियमो न स्यात् । न स्याच्च रूपादिषु चतुर्विंशतिरेव गुणा इति कर्मसु पञ्चैवेत्यादिनियम इति चेत् सत्यम् । क्वचित्तात्त्विकीं क्वचिद्भाक्तीं संख्यामेवोपादायेति वक्ष्यामः । सन्तु तर्हि द्वित्वादयः सामान्यविशेषाः घटत्वादिवत् कृतं गुणान्तरकल्पनया । गुणपक्षेऽपि सामान्य-

(१) एकादिव्यवहारस्त—पा० ८ पु० ।

द्रव्या चानेकद्रव्या च । तत्रैकद्रव्यायाः सलिला-दिपरमाणुरूपादीनामिव नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः ।

द्वारैव प्रत्ययानुगमः समर्थनीयः तद्वरं लाघवात् तदे-वास्तु । न अविरोधात् परापरभावाभावाच्च । अन्यूनानतिरि-क्तव्यक्तिवृत्तेश्च सामान्यद्वयस्यानभ्युपगमात् भेदे प्रमाणाभावात् विरुद्धधर्माध्यासो हि तदिति प्रत्ययवैलक्षण्यं प्रमाणमिति चेत् न धर्मविरोधमन्तरेण तस्यैवानुपपत्तेः । अन्यथा बुद्धिव्यपदेशपौनरुक्त्योच्छेदप्रसङ्गादिति । अथवा एकादीत्य-नेन गणितमुपलक्ष्यते । गुणत्वे सतीति चाधिकाराल्लभ्यते । तेन गणितव्यवहारहेतुर्गुणः संख्येति लक्षणमुक्तं भवति । लक्षणार्थञ्च पूर्ववदिति । अन्यथैकव्यवहारहेतुरिति लक्षणे द्वित्वाद्यव्याप्तिः द्वित्वव्यवहारे हेतुरित्युक्ते च त्रित्वाद्यव्याप्तिः एकादिसमस्तव्यवहारहेतुरिति विवक्षिते ऽसिद्धिः स्यादिति । एवं प्रमाणतर्कलक्षणैर्व्यवस्थापितायाः संख्याया गुणान्तरे-भ्यो विशेषं निरूपयति । सा पुनरिति । रूपादयो हि गुणा एकद्रव्या एव । संयोगादयस्त्वनेकद्रव्या एव । संख्या पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च । एकं द्रव्यमाश्रयतया सम्बन्धि यस्याः सा एकद्रव्या अनेकं भिन्नं द्रव्यमाश्रय-तया सम्बन्धि यस्याः सानेकद्रव्या । तत्रैकद्रव्याया नित्यत्वाद्यतिदेशेन दर्शयति । तत्रेति । तत्र तयोर्मध्ये । सलिलमादिर्यस्य स सलिलादिः स चासौ परमाणुश्चेति सलिलादिपरमाणुः तस्य रूपं तदेवादिर्येषां रसगन्धादि-

अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिका परार्द्धान्ता । तस्याः खल्वेकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिः

रूपाणि तानि तथा तेषामिव नित्यत्वम् अनित्यत्वं निष्पत्ति-
श्चैकद्रव्यायाः । एतदुक्तं भवति यथा सलिलपरमाणौ रूपं
नित्यं तथा तस्यैकत्वमपि । यथा द्व्यणुकादौ रूपं कारणगुण-
पूर्वकमेवोत्पद्यते तथैकत्वमपि । यथा द्व्यणुकादावाश्रय-
विनाशात्तद्रूपं विनश्यति तथैकत्वमपीति । अनेकद्रव्यामाह ।
अनेकेति । द्वित्वमादिर्यस्याः सा द्वित्वादिका । परार्द्धमन्तो
यस्याः सा परार्द्धान्ता । परार्द्धात् परतः संख्याव्यवहारो
नास्तीत्यागमदर्शनादवगन्तव्यम् । तस्याः संक्षेपेणोत्पत्तिवि-
नाशप्रकारमाह । तस्याः खल्विति । खलुशब्दोऽवधारणे
निष्पत्तिरेव न त्वभिव्यक्तिमात्रम् । एकत्वं चैकत्वानि च एक-
त्वानि तेभ्यः । अनेनासमवायिकारणमुक्तम् । अनेकद्रव्येत्यनेन
प्रागेव समवायिकारणस्य दर्शितत्वात् । न एकमनेकं
तदेव विषयो यस्या बुद्धेः सानेकविषया बुद्धिः । तत्सहितेभ्य
इति निमित्तकारणमुक्तम् । कथमेतत् । अथ एकत्ववद् द्वित्वा-
दिकमपि कारणगुणेभ्य एव जातमपेक्षाबुद्ध्या व्यज्यत
इति किं न स्यात् । न स्यात् द्व्यणुकादौ हि कारणगुण-
प्रक्रमेण द्वित्वादिकमुत्पद्यमानमेकत्वमिवैकद्रव्यं प्रसज्येत
त्रित्वादिकं तु नोत्पद्यते कारणाभावात् । द्रव्यान्तरापेक्षया
परार्द्धपर्यन्तं कारणस्य एकत्वादीनि सन्तीति कार्ये परार्द्धपर्य-
न्तमुत्पद्यमानमविरुद्धमिति चेन् न द्रव्यान्तराणामकारण-

अपेक्षाबुद्धिविनाशाद् विनाश इति । कथम् । यदा बोद्धुश्चक्षुषा समानासमानजातीययोर्द्रव्ययोः सन्नि-

---

त्वात् । तथा च कारणगुणपूर्वकत्वानुपपत्तिः कारणाकारणसं-ख्याभ्यः कार्याकार्यसंख्याः स्युः संयोगवदिति चेत् न तद्वदेव तर्हि तासां न कारणमाश्रयः स्यात् । तथा च कारणपरमा-णुभ्यां द्व्यणुकस्य द्वित्वादिव्यवहारो नोपपद्येत किञ्च तैरेकत्वैरेकत्वं तैरेव द्वित्वादिकमिति महद्वैचित्र्यं कारणाविशेषे कार्यवैचित्र्यानुपपत्तेः । कार्यमपेक्ष्यैकत्वं स्वाश्रयमपेक्ष्य च द्वित्वादिकमिति चेत् न कार्या-पेक्षयापि द्वित्वाद्यभ्युपगमात् नित्यद्रव्येषु च द्वित्वादिकं न नित्यं नित्यमेकमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यमिति सामा-न्यलक्षणापत्तौ गुणत्वव्याघातात् । नानित्यं कार्यत्वे सति सततोत्पत्तिप्रसङ्गोऽपेक्षणीयान्तराभावात् अविनाशप्रसङ्गश्च । कारणविनाशविरोधि(१)गुणोत्पादयोरसम्भवात् द्वित्वद्विपृथ-क्त्वादेश्च समानदेशत्वे समानेन्द्रियग्राह्यत्वे च सति व्यञ्जकनि-यमानुपपत्तिरिति । तस्मादपेक्षाबुद्धिरेव द्वित्वादेरुत्पादिका नियामिका च तद्विनाशश्च तद्विनाशक इति संक्षेपः ॥

तदेवं(२) द्वित्वबुद्धिमात्रे न्यायप्राप्तां शिष्यजिज्ञासामनूद्य विशदयति । कथमिति । यदा यस्मिन् काले(३) बोद्धुश्चेतनस्य

---

(१) आश्रयनाशविरोधि—पा० ८ पु० ।

(२) तदेतत्—पा० ८ पु० ।

(३) यस्मिन् क्षणे—पा० ८ पु० ।

कर्षे सति तत्संयुक्तसमवेतसमवेतैकत्वसामान्यज्ञा-
नोत्पत्तावेकत्वसामान्यतत्सम्बन्धतज्ज्ञानेभ्य एकत्व-
गुणयोरनेकविषयिण्येका बुद्धिरुत्पद्यते तदा ताम-
पेक्ष्यैकत्वाभ्यां स्वाश्रययोर्द्वित्वमारभ्यते ततः पुन-

बुद्धिरुत्पद्यत इत्यग्रे भविष्यति । चक्षुषेत्युपलक्षणं त्वचा वा
लिङ्गेन वेत्यपि द्रष्टव्यम् । समानासमानजातीययोरित्यनि-
यमं दर्शयति । सन्निकर्षे सतीति । सम्बन्धे सतीत्यर्थः ।
तत्संयुक्तमिन्द्रियसंयुक्तं यद्द्रव्यं तत्समवेतौ यावेकत्वगुणौ
तयोः समवेतं यदेकत्वसामान्यं तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्यामे-
कत्वसामान्यात् तत्सम्बन्धाच्च समवायलक्षणात् तज्ज्ञानाच्च
पूर्वोत्पन्नादेकत्वगुणयोर्विषयभूतयोरत एवानेकविषयि-
ण्येका बुद्धिरुत्पद्यते उत्पन्ना भवति । यदोत्पन्ना भवति
तदा तामपेक्ष्यैकत्वाभ्यां स्वाश्रययोर्द्वित्वमारभ्यते द्वित्वा-
रम्भणाय व्याप्रियते द्वित्वारम्भानुगुणापेक्षाबुद्धिः सह-
कारिणी लभ्यते इति । यदा तदेत्येककालताभि-
धानोपपत्तिः अपेक्षाबुद्ध्युत्पाद्द्वित्वोत्पद्यमानतयोरेकका-
लत्वादिति । अत्र च द्रव्यज्ञानात् पूर्वं गुणज्ञानं
गुणज्ञानाच्च पूर्वं सामान्यज्ञानमिति विशेषणत्वादव-
सेयम् । व्यवच्छेदकस्य तथाभावात् । तज्ज्ञानेन च
व्यवच्छेदकत्वात् । अननुसंहितविशेषणस्य विशिष्टप्रत्यया-
नुपपत्तेः । तथा च कार्यमेव कारणे प्रमाणमिति द्वित्वस्या-

स्मिन् द्वित्वसामान्यज्ञानमुत्पद्यते ततः पुन(१)र्द्वित्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता द्वित्वसामान्यतत्सम्बन्धतज्ज्ञानेभ्यो द्वित्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः। तत इदानीमपेक्षाबुद्धिविनाशाद् द्वित्वगुणस्य विनश्यत्ता द्वित्वगुणबुद्धितः सामा-

---

पेक्षाबुद्धिसत्त्वासत्त्वाधीनं सत्त्वासत्त्वमिति द्वे द्रव्ये इति द्रव्यमात्रस्य संकटप्रविष्टतया तदन्तर्भाव्य विनाशं व्युत्पादयति। ततः पुनरिति। तत उत्पन्ने द्वित्वे सति तस्मिन्नेव वर्त्तमानं यत् द्वित्वसामान्यं तत्र ज्ञानमुत्पद्यते। पुनरिति पूर्वोक्तसम्बन्धानुकर्षणार्थं तस्मादित्यानन्तर्यार्थं द्वित्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता विनाशकारणसान्निध्यम्। यद्यपि सामान्यज्ञानमेवापेक्षाबुद्धेर्विनाशकारणं तदुत्पत्तिरेव च सान्निध्यं तथापि तस्य हेतुत्वमाविष्कर्तुं पञ्चमीनिर्देशः। द्वित्वसामान्यतज्ज्ञानात् तत्सम्बन्धाच्च द्वित्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानता उत्पत्तिकारणसान्निध्यं पूर्ववत्. पञ्चम्युपपत्तिः यदेवापेक्षाबुद्धेर्विनाशकं तदेव गुणबुद्धेरुत्पादकमिति विनश्यत्तोत्पद्यमानतयोरेकः काल इत्युपपद्यते। तत इदानीं तदनन्तरं तस्मिन् काले अपेक्षाबुद्धेर्विनाशाद् द्वित्वगुणस्य विनश्यत्ता द्वित्वगुणबुद्धितः सामान्यबुद्धेरपि विनश्यत्ता अपेक्षाबुद्धिविनाशगुणबुद्धी द्वित्वगुणद्वित्वसामान्यबुद्धिविनाशकतया

---

(१) तस्मात—पा० ६ पु०।

न्यबुद्धेर्विनश्यत्ता द्वित्वगुणतज्ज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यो(१) द्वे द्रव्ये इति द्रव्यबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः। तदनन्तरं द्वे द्रव्ये इतिज्ञानोत्पादः द्वित्वस्य विनाशः द्वित्वगुणबुद्धेर्विनश्यत्ता द्रव्यज्ञानात् संस्कारस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः । तदनन्तरं द्रव्यज्ञानाद्द्वित्वगुणबुद्धेर्विनाशो द्रव्यबुद्धेरपि संस्कारादिति(२) । एतेन(३) त्रित्वाद्युत्पत्तिरपि व्याख्याता ।

तयोर्यौगपद्ये तयोर्विनश्यत्तायौगपद्यमित्यर्थः । द्वित्वगुणतज्ज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यो द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्योत्पद्यमानता गुणज्ञानमेव हि चरमं द्रव्यज्ञानस्योत्पादकं विशेषणतत्सम्बन्धयोः पूर्वसिद्धत्वात् अपेक्षणीयान्तराभावाच्च तच्च तदैवेति भवत्येकः कालः । तदनन्तरं द्वे द्रव्ये इति ज्ञानस्योत्पादः पूर्वनिर्दिष्टेभ्यो द्वित्वगुणतज्ज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यो द्वित्वस्य विनाशः । पूर्वनिर्दिष्टादपेक्षाबुद्धेर्विनाशात् पूर्वनिर्दिष्टाद्द्वित्वबुद्धितः सामान्यबुद्धिविनाशः द्रव्यबुद्ध्युत्पत्तिरत्र संस्कारस्योत्पादिका गुणबुद्धेर्विनाशिकेति तयोरुत्पद्यमानताविनश्यतेत्येकः कालः तदनन्तरं द्रव्यज्ञानाद्गुणबुद्धेर्विनाशः संस्कारस्योत्पाद इत्यपि द्रष्टव्यं । क्षणान्तरे संस्काराद्द्रव्यबुद्धेरपि विनाश इति विशेषः । एतेन त्रित्वाद्युत्पत्तिर्व्याख्याता । एतेन प्रकारेण उत्पत्तिरित्युपलक्षणं

---

(१) द्वित्वगुणज्ञानं द्वित्वसामान्यज्ञानस्य विनाशकारणं द्वित्वगुणज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यः—पा० ४ पु० ।

(२) तदनन्तरं द्वित्वगुणबुद्धिविनाशः द्रव्यबुद्धेरपि संस्कारादिति—पा० ६ पु० ।

(३) अनेन—पा० ६ पु० ।

एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो द्वित्वादिनिष्प-

विनाशोपि व्याख्यातः । तमेव प्रकारमाह एकत्वेभ्य इति । तदयं प्रक्रियासंक्षेपः इन्द्रियसन्निकर्षस्तस्मादेकत्वसामान्यबुद्धिस्ततोऽपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वं तस्मात् द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्मात् द्वित्वगुणज्ञानं ततो द्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इत्युत्पादक्रमः । विनाशक्रमस्तु अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालं विनाशः अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमकालं द्वित्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वगुणज्ञानात् द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिविनाशात् द्रव्यबुद्धिसमकालं गुणबुद्धेर्द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरं संस्कारादिति । प्रमाणन्तु संस्कारे द्वित्वविशिष्टद्रव्यस्मरणं द्रव्यज्ञानेऽनुव्यवसायः । गुणज्ञाने द्रव्यबुद्धिः सामान्यज्ञाने गुणबुद्धिः द्वित्वसामान्यज्ञानगुणद्रव्यबुद्धयो द्वित्वे अपेक्षाबुद्धौ च तत्कार्यं द्वित्वं सामान्यज्ञानेऽपेक्षाबुद्धिः इन्द्रियसन्निकर्षे सामान्यज्ञानमिति । अपेक्षाबुद्धिस्तु द्वित्वस्योत्पादिका व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोगविभागवदित्यनुसंधेयम् । द्वित्वं बुद्धिजं प्रतिनियतपुरुषवेद्यत्वात् सुखवदिति तु जागराद्यज्ञानमयत्नाभ्यामनैकान्तिकं परं प्रत्यसिद्धं चेत्यनादेयम् । बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरविनाश्यत्वं संस्कारविनाश्यत्वे च किं प्रमाणं आश्रयविनाशानुपपत्तावाशुतरविनाशित्वम् आशुतरविनाशित्वे च परिशेषः । तथाहि बुद्धिस्तावदाशुतरविनाशिनीति विद्युत्सम्पातादिषु प्रत्यक्षसिद्धं प्रत्यर्थनियतत्वेन च कर्मसन्तानादौ तावदाशुतरोत्पादिनीत्यूहनीयम् । प्रतिक्षणं निमेषोन्मेषसन्ततौ स्थिरविषयेष्वपि लक्षणीयं तथा च स्थिरविषया अपि बुद्धयः

सन्तानवर्तिन्यो व्यवधाननिवर्त्तनीयत्वात् प्रदीपप्रभावत् । अन्यथोन्मील्य निमीलितनयनानामपि रूपसाक्षात्कारप्रसङ्गः । न चाहेतुको विनाश इति स्मर्त्तव्यं तस्मात् पूर्वपूर्वबुद्धीरुत्तरोत्तराः प्रतिघ्नन्ति । तदभावे संस्कारः क्वचिदुभयमपि । एवं द्वित्वादिकमपि यद्याशुतरविनाशि न स्यात् कालान्तरेऽपेक्षाबुद्धिमन्तरेण गुणान्तरवदुपलभ्येत न चाभिव्यक्त्यर्थं तदपेक्षा तस्याः कारणत्वादभिव्यञ्जकत्वे प्रागपि कारणत्वं न सिद्ध्येत् । साधितं चैतत् तस्माद्यदा यदापेक्षाबुद्धिस्तदा तदोत्पादिकेति प्रत्युत्पन्नस्यैवोपलब्धेः पूर्वोत्पन्नावस्थानयोग्यानुपलम्भबाधितमित्याशुतरविनाश्येव द्वित्वादिकम् । तत्र च सत्येवाश्रयेऽसति च विरोधिनि गुणान्तरे च निवर्तमानं निमित्तनिवृत्तेरेव निवर्त्तत इत्यवधार्यते तथाच प्रयोगः द्वित्वं निमित्तविनाशविनाश्यं आश्रयनाशविरोधिगुणान्तरप्रादुर्भावाभावे गुणस्य सतो विनाशित्वात् चरम ज्ञानवत् । व्यतिरेकेण वा द्व्यणुकादिद्रव्यमुदाहर्तव्यमिति । कथं पुनर्द्वित्वविनाशकाले तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानं को वास्य विषयः । न हि धर्मधर्मिभ्यामपरः कश्चिद्विशिष्टो नाम उच्यते विशेषणं हि विशिष्टज्ञानकारणं न तु विषयः । तथाच विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले असतोऽपि पूर्वभाविनस्तत्त्वमविरुद्धं । तत्किं विशिष्टज्ञानोत्पादकत्वमात्रं विशेषणत्वं इन्द्रियादेरपि तथाभावप्रसङ्गात् ज्ञायमानस्य सत इत्यपि नास्ति । शब्दादेरपि तथाभावप्रसङ्गात् । व्यवच्छेदकस्य सत इति चेन्न उपलक्षणस्यापि विशेषणतापत्तेः । उपरञ्जकस्य सत इति तु स्यात् तदेव त्वविवेचितं न श्रद्दधीमहि । तदात्मीभावः इति चेत् । नासम्भवात् नहि धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यं तथा सति धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः न हि घटः स्वात्मना घटीतिप्रतीतिपथमवतरति विशिष्टज्ञानस्य प्रा-

न्तत्वप्रसङ्गाच्च । भिन्नयोरभेदावगाहित्वात् भेदाभेदपक्षोऽस्त्विति चेत् न विरोधाय दत्ते जलाञ्जलौ कः पक्षस्तर्हि न स्यात् नियमो न स्यादिति चेत् । नूनमनियमस्य विरुद्धत्वादिति भ्रातुर्मनसि विपरिवर्त्तते । सर्वे पक्षाः सन्त्विति चेत् न विरोधो हि भेदको यदा च सर्वमविरुद्धं तदा भेदे प्रमाणाभावात् सर्वमभिन्नमित्योष्ठपुटस्पन्दस्याप्यवसरो नास्तीति क एतावति गहने प्रविशेत् । अवच्छेदकस्य सतो व्यवच्छेद्यप्रतीतौ स्वरूपनिवेशनमुपरञ्जकत्वमिति चेत् अस्तु न तु नाशकाले तत्सम्भवति वर्तमानापन्नत्वात् प्रत्यक्षज्ञानस्येति । न च विशिष्टज्ञानं केवलविशेष्यालम्बनम् उत्पलं नीलमुत्पलमित्यनयोरविशेषप्रसङ्गात् । न च विशिष्टं नाम षट्पदार्थव्यतिरिक्तमनुभवयुक्त्यभ्युपगमाभावादिति । इदमत्र तत्त्वं । समानाधिकरणमवच्छेदकं विशेषणम् । अतद्व्यावृत्तिर्विशिष्टत्वं तेन नीलो गुणः स्वज्ञानेन विच्छित्ति(१)प्रत्यायकतया समानाधिकरणतया च विशेषणं तत्प्रत्यायत्यव्यवच्छिन्नस्याधिकरणतयोत्पलं विशेष्यमनीलव्यावृत्तमुत्पलं विशिष्टप्रत्ययस्य विषयः । केवलज्ञानस्य तूत्पलमात्रम् अवच्छेदकत्वाविशेषेपि व्यधिकरणमुपलक्षणं व्यावृत्तिश्च षट्पदार्थातिरेकिण्येवाभावरूपत्वात् न च व्यावृत्तेरपि व्यावृत्त्यन्तरापेक्षायामनवस्था तत्स्वाभाव्यात् । एवञ्च क्वचिदिन्द्रियविषयसामर्थ्यात् स्थिरं विशेषणं विशिष्टप्रतीतावात्मानमावेशयत्यपि न तु विशेषणतायां तदुपयोगः । देवदत्त इत्यादिनाप्रयोजनायां शब्दस्यापि चाक्षुषत्वप्रसङ्गादिति सर्वं सुस्थम् । स्यादेतत् । समवाय्यसमवायिनिमित्तानामविशिष्टत्वात् द्वित्वत्रि-

---

(१) व्यवच्छिन्तीति पाठान्तरम् ।

त्वाद्युत्पत्तिनियमे किं कारणं वाच्यं द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमारभ्यत इति किमसङ्गतमिति चेत् एकत्वे द्वित्वादेरभावात् । द्वाभ्यां द्रव्याभ्यां द्वित्वं त्रिभिर्द्रव्यैस्त्रित्वमिति चेत् । न । संख्योत्पत्तेः पूर्वं तत्रापि तदभावात् । सत्त्वेनावस्थावैयर्थ्यं चापद्येत एकत्वेष्वेव कश्चिद्विशेषोस्तीति चेत् । न । तत एव तर्हि द्वित्वादिव्यवहारोस्तु कृतं द्वित्वादिना । बुद्धिविशेषादित्येके तदसत् । तस्या विषयविशेषमन्तरेणान्यस्य साक्षात्कारित्वादेरनुपयोगात् । अदृष्टविशेषादित्येके वर्णयन्ति । तदसत् । अनियमप्रसङ्गात् । सैव सामग्री कदाचित्कस्यचित् द्वित्वादिकमारभेत कस्यचित् त्रित्वं तथाचैकं तावदेव द्रव्यं कस्यचिद्द्वयं कस्यचित्त्रयं स्यात् । अदृष्टविशेषनियमस्तु दृष्टमुपाधिमाश्रित्य भवेत् । ऊर्ध्वगतावग्नित्ववत् तिर्यग्गतौ पवनत्ववच्च द्वित्वाभिमानाद्द्वित्वोत्पत्तिरित्यन्ये । एतदपि नास्ति । अपेक्षाबुद्धिमन्तरेण तदभिमानस्यैवानुपपत्तेः । तत्रापि अभिमानान्तरापेक्षायामनवस्था तस्मात् कणादपादान् प्रणम्य यद्दामस्तद्विद्वांसो विदाङ्कुर्वन्तु यथा पाके समवाय्यसमवायिनिमित्तानां साम्येपि रूपाद्यभावापेक्षया सामग्रीविशेषाद्रूपरसाद्युत्पत्तिनियमः तथापेक्षाबुद्धेः स्वविषयसमानाश्रयद्वित्वाद्यभावापेक्षया द्वित्वाद्युत्पत्तिनियमः । न तर्ह्येकपुरुषापेक्षाबुद्धिजनिते द्वित्वे सति पुरुषान्तरापेक्षाबुद्ध्या तत्र द्रव्ये द्वित्वमुत्पद्येत । न संख्याया नियतपुरुषवेद्यतया तन्नियमेनैव स्वाभावस्य(१) विवक्षितत्वादित्यदोषः । अथवा शुद्धयापेक्षाबुध्या द्वित्वं द्वित्वसहितैकत्वबुध्या त्रित्वं त्रित्वसहितैकत्वबुध्या चतुष्ट्वमित्यादि ज्ञेयं । सेनावनादौ कथं न हि तत्र नियतसंख्यासहितमेकत्वज्ञान-

(१) तदभावस्येति पाठान्तरम् ।

मस्तीति चेत् । अत एव न तत्र नियता महत्त्वसंख्योत्पद्यते अनियतैकत्वालम्बनत्वादपेक्षाबुद्धेरवान्तरसामान्यविशेषरहितं बहुत्वमात्रं तूत्पद्यत इति केचित् । तदसत् । घटत्वादिविशेषरहिते शुद्धमृद्विशेषरहिते तत्र सन्देहानुपपत्तेः । अक्रान्तरोपचयप्रत्ययक्रमेण महती महत्तरा सेनेत्यादिव्यवहारानुपपत्तेश्च तस्माद्वस्तुस्थितेनाधारानियमेनैव तत्र नियमस्तद्प्रतीतिस्तु नियतापेक्षाबुद्धेर्व्यञ्जिकाया अभावादिति । कथं पुनरभावस्य कारणत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति सुप्रसिद्धं । कात्रापि कथन्ता । ननु रूपाद्यभावानां सर्वेषां सर्वानुविधानाविशेषात् कथं रूपस्यैव रूपाभावो रसस्यैव रसाभावः कारणमिति नियमः । स्वाभावपूर्वकत्वात् सर्वस्य न हि तस्मिन्नसति तज्जायते अन्यस्मिंश्च सत्यपि तत् जायत एव तस्माद्रूपादिषु जनयितव्येषु रूपाद्यभाव एव प्रयोजको रसाद्यभावस्तु साहचर्यनियममात्रेणेति कृतमप्रकृतचिन्तया । शतं पिपीलिकानां मया निहतमित्यत्र कथं गुणादिष्विव गौणो व्यवहार आश्रयानुपपत्तेर्बाधकस्य तुल्यत्वात् । नष्टस्यापि समवायिकारणत्वमिति त्वलौकिकमवैदिकं च स्वाश्रयनाशे हि कार्यं विनश्येत उत्पद्यत इति तु विरुद्धस्य मुख्यमुदाहरणं दृश्यते तावदिति चेत् । वरमनाश्रयमेव तर्हि नाशवदुत्पद्यतान्तेनासमवायिकारणाभावेऽपि तज्जन्म सुसमाहितं स्यात् न हि नष्टाश्रयाण्येकत्वान्यपि सम्भवन्ति माभूवन् तान्यपि अतथाभूतान्येव कारणानि भविष्यन्तीति चेत् । तदेतद्दायातं मप्रश्नेत्नागलोकमेव पश्यतीति । ओमिति चेत् । तर्हि निमित्तमात्रादेव संख्योत्पत्तिमभ्युपगच्छन् सुतलमेव पश्य तथाच गुणादिष्वपि संख्याव्यवहारो मुख्य एव समर्थ्येत ।

त्तिरपेक्षाबुद्धिविनाशाद्विनाश इति । क्वचिच्चाश्रयविना-शादिति(१) । कथम् । यदैकत्वाधारावयवे कर्मोत्पद्यते तदैवैकत्वसामान्यज्ञानमुत्पद्यते कर्मणा चावयवान्त-राद्विभागः क्रियते अपेक्षाबुद्धेश्चोत्पत्तिः । ततो य-स्मिन्नेव काले विभागात् संयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले द्वित्वमुत्पद्यते ततः संयोगविनाशाद् द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिः ततो यस्मिन्नेव काले सामा-न्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः तस्मिन्नेव काले आश्रय-विनाशाद् द्वित्वविनाश इति शोभनमेतद्विधानम् ।

एवं तर्हि भावमर्यादातिक्रमः स्यादिति चेत् । अत्रापि मर्यादा-तिक्रमाद्विभेष्येव स्मर तर्हि समवायिनो असमवायिनश्च स्वरूपं न हि भिन्नकालं तद्भवतीति । एवं प्रतिनियत-विनाशकारणं व्युत्पाद्य साधारणमाह कचिदिति । तदेतत् सू-क्ष्मत्वात् प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति कथमिति । द्रव्यारम्भकसंयो-गप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यज्ञानचिन्ताया-मेतल्लभ्यत इति संक्षेपः । तथा ह्यवयवकर्मसामान्यज्ञाने वि-भागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशद्वित्वोत्पत्ती । द्रव्यनाशद्वित्वसामा-न्यज्ञाने ताभ्यां द्वित्वनाशापेक्षाबुद्धिनाशाविति यथाक्रममवसेयम् । उपलक्षणं चैतत् । कर्मसमकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तनादुभाभ्यामि-त्यपि द्रष्टव्यं तथाहि कर्मापेक्षाबुद्धी विभागद्वित्वे संयोगनाश-द्वित्वसामान्यज्ञाने द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वनाश इति । परत्वापरत्वयोश्चैतत् स्फुटीभविष्यति । इह केषाञ्चि-द्विरोधः सहानवस्थानरूपो यथा पाककजपूर्वापररूपा-

---

(१) विनाशादपि विनाशः —पा० ६ पु० ।

वध्यघातकपक्षे सहानवस्थानलक्षणे तु विरोधे द्रव्ये द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः । कथम् । गुणबुद्धिसमकालमपेक्षाबुद्धिविनाशाद्(१) द्वित्वविनाशो तदपेक्षस्य द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति । लैङ्गिकवद् ज्ञानमात्रादिति चेत् स्यान्मतम् यथा भूतं भूतस्येत्यत्र लिङ्गाभावेऽपि ज्ञानमात्रादनुमानम् तथा

दीनां केषाञ्चिद्वध्यघातकलक्षणो यथा अग्निसंयोगपाकजादीनां अतो विरोधिगुणत्वेन बुद्धिषु सन्देहः । ननु सहानवस्थानलक्षणपक्षे अहेतुको विनाशः स्यात् पूर्वविनाशोत्तरसद्भावयोस्तुल्यकालतया कार्यकारणभावाभावात् । नचैवं । तत् कुतः सन्देहः । न ज्ञानाविनाश्यत्वेपि तद्धेतोरेव पूर्वस्य विनाशोत्पत्तौ सन्देहोपपत्तेः । ततो विचारमारभमाणो वध्यघातकपक्षे यथोक्तप्रक्रियानिर्वाहद्वारा व्यवहारनिर्वाहप्रयोजनमाह । शोभनमिति । प्रशस्तं सप्रयोजनतयेत्यभिप्रायः तथाच व्यवहारसिद्धिरेवात्र प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः । सहानवस्थानपक्षे बाधकमाह सहेति तथाच तदधीनो नियतसंख्यद्रव्यव्यवहारो न स्यादिति भावः । एतत्कथमित्यादिना व्युत्पादयति कथमिति । विशेषणतत्संबन्धतज्ज्ञानेभ्यो हि विशिष्टज्ञानं भवतीति दर्शितम् । सहानवस्थाने तु द्वित्वसामान्यज्ञानकाल एवापेक्षाबुद्धेरनवस्थानं गुणबुद्धिसमकालं चापेक्षाबुद्धिविनाशात द्वित्वविनाश इति विशेषणाभावात् कुतो द्वे द्रव्ये इति बुद्धिः स्यादित्यर्थः । अत्र शङ्कते लैङ्गिकवदिति एतद्विवृणोति स्यान्मतमिति । मतमभिमतं परस्य भवेत् । अभूतं भूतस्येत्यत्र सूत्रे अभूतं अविद्यमानमाशुतरविनाशितया

(१) गुणबुद्धिसमकालमेवापेक्षाबुद्धेर्विनाशात्—पा० ६ पु० ।

गुणविनाशेऽपि गुणबुद्धिमात्राद् द्रव्ये इति प्रत्ययः स्यादिति । न विशेष्यज्ञानत्वात् । न हि विशेष्यज्ञानं सारूप्याद्विशेषणसम्बन्धमन्तरेण(१) भवितुमर्हति । तथाह(२) सूत्रकारः समवायिनः श्वैत्याच्छ्वैत्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिस्ते कार्यकारणभूते इति । न तु लैङ्गिकं ज्ञा·

यथा शब्दबुद्ध्यादिलिङ्गं भूतस्य विद्यमानस्य वीणावेण्वा·त्मादेर्लिङ्गिन इत्यर्थे सति लिङ्गाभावेपि तज्ज्ञानमात्राच्छब्द·बुद्ध्यादिज्ञानमात्रादसत्यपि लिङ्गे वीणादेरनुमानमिति दृष्टान्तं व्याख्याय दार्ष्टान्तिके योजयति । तथेति । परिहरति नेति । एतद्विवृणोति । नहीति । न हि दण्डीति वा श्याम इति वा सारूप्याद्यवच्छित्त्या सह व्यवच्छेदकस्य सारूप्यं साधर्म्यं सामानाधिकरण्यमिति यावत् । तस्माद्विशेषणसम्बन्धमन्त·रेण प्रत्ययो भवितुमर्हति । तथा सत्यामदशायां श्यामो घट इति रक्तदशायामपि स्मर्यमाणपूर्वरूपोऽश्यामव्यावृत्त इति श्याम इति वा प्रतीयेतेति भावः । विशेषणाद्विशेष्य·ज्ञानं भवति न तु तज्ज्ञानमात्रादित्यत्र सूत्रकारानुम·तिमाह तथा चाहेति । समवायिन इति सम्बन्धस्य कारणत्व·मुक्तं श्वैत्यादिति विशेषणस्य श्वैत्यबुद्धेरिति ज्ञानस्य श्वेते बु·द्धिरिति श्वेतद्रव्यविषया बुद्धिः फलं । ते कार्यकारणभूते इति ।

---

(१) स्वरूपाद् विशेषणमन्तरेण—पा० २ पु० ।

(२) तथा चाह—पा० ६ पु० ।

नमभेदेनोत्पद्यत इति(१) तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः। न। आशूत्पत्तेः यथा शब्दवदाकाशमिति। अत्र त्रीणि ज्ञानान्याशूत्पद्यन्ते तथा द्वित्वादिज्ञानोत्पत्तावित्यदोषः। वध्यघातकपक्षेऽपि समानो दोष इति चेत् स्यान्मतम्। ननु वध्यघातकपक्षेपि तर्हि ज्ञानानुत्पत्ति(२)-

---

तद्विशेषणं सा च विशेष्ये बुद्धिरिति कार्यकारणभूते इति प्रकृतं लैङ्गिकं तु नैवमतो ज्ञानमात्रादपि भवन्न दुष्यतीत्याह न त्विति। अभेदेन सारूप्येण न हि तद्भवति शब्दः शब्दवती वा वीणेति बुद्धिर्बुध्यते वा पुरुष इति किन्तूपलभ्यमानः शब्दो वीणाकार्यः एवंभूतशब्दत्वात् इयमनुव्यवसीयमाना बुद्धिर्द्रव्याश्रिता गुणत्वात् कार्यत्वाद्वेति साध्यसाधनभेदेन वैयधिकरण्येनेत्यर्थः। तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः अयं दृष्टान्तोपन्यासो विसदृश इति॥ स्यादेतत्। यद्यतीते विशेषणे द्वे द्रव्ये इति ज्ञानं तर्हि श्यामोयं कुंभ आसीद्द्रव्यमासीदितिवत् द्वितयमासीत् त्रितयमासीदिति स्यात् न त्विदानीं द्वयं त्रयमिति। किञ्च सामान्यज्ञानमपेक्षाज्ञानं द्वित्वाद्युत्पत्तिस्तत्सामान्यज्ञानं गुणज्ञानं द्रव्यज्ञानमिति क्रमोप्ययमनुपलम्भबाधित इति देश्यद्वयमाशंक्याह नाशूत्पत्तेरिति। एतत् दृष्टान्तेन स्फुटयति यथेति। शङ्कते वध्यघातकेति। विवृणोति स्यान्मतमिति। यद्भयात् सहानवस्थानपक्षो हेयस्तदिहाप्युपस्थितम्। तत्र ह्यपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्य-

---

(१) किन्तु साध्यसाधनभेदेन—इत्यधिकम् ६ पु०।

(२) द्रव्यज्ञानानुत्पत्ति—पा० ६ पु०।

प्रसङ्गः । कथम् । द्वित्वसामान्यबुद्धिसमकालं संस्कारादपेक्षाबुद्धिविनाशादिति । न । समूहज्ञानस्य संस्कारहेतुत्वात् समूहज्ञानमेव संस्कारकारणं नालोचनज्ञानमित्यदोषः । ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्ग इति चेत् स्यान्मतम् । ननु ज्ञानानां वध्यघातकविरोधे(१) ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्ग इति चेत(२) । न । अविनश्यतो-

---

ज्ञानकालेऽनवस्थानं गुणबुद्धिसमकालं गुणनाशात् द्रव्यज्ञानानुपपत्तिरिति न कश्चिद्विशेषः । ज्ञानवत् संस्कारस्यापि पूर्वज्ञाननाशकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । परिहरति न समूहेति । विवृणोति समूहज्ञानमेवेति । समूहज्ञानं विशेष्यज्ञानमत्र च विशिष्टस्यैव सर्वदा स्मरणादिति प्रमाणं विशिष्टज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गश्च तर्क इति । स्यादेतत् । अपेक्षाबुद्धिः संस्कारं मा कार्षीत् द्वित्वोत्पत्तिसमकालमेकत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानं पत्तत्किं न कुर्यात्तावतापि स दोषस्तदवस्थ एवेति किं नाशङ्कितम् । परिहृतप्रायत्वात् । द्वित्वादिसंख्योत्पत्त्यनभिभूतस्यैवैकत्वस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वात् द्वे द्रव्ये इत्यादिव्यवहारकाले एकं द्रव्यमिति व्यवहाराभावात् अन्यथा द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति स एव तर्क इति अन्यदाशङ्कते । ज्ञानायौगपद्येति । विवृणोति स्यान्मतमिति । परिहरति नाविनश्यतोरिति । प्रतिषेधात् । प्रयत्नज्ञानायौगपद्यादित्यनेन सूत्रेण ।

---

(१) वध्यघातकपक्षे विरोधे इति पा० ६ पु० ।

(२) इति—नास्ति ५ । ६ । पु० । चेत्—इति नास्ति क्वचित् ।

रवस्थानप्रतिषेधात् ज्ञानायौगपद्यवचनेन(१) ज्ञानयोर्युगपदुत्पत्तिरविनश्यतोश्च युगपदवस्थानं प्रतिषिध्यते नहि वध्यघातकविरोधे ज्ञानयोर्युगपदुत्पत्तिरविनश्यतोश्च युगपदवस्थानमस्तीति ॥

परिमाणं मानव्यवहारकारणम् । तच्चतुर्विधम् । अणुमहद्दीर्घं ह्रस्वं चेति । तत्र महद्द्विविधं नित्यम-

---

तदेवाह ज्ञानायौगपद्यवचनेनेति । युगपदुत्पत्तौ हि प्रति शरीरमेकत्वमणुत्वं च मनसो न स्यात् तथाच व्यासङ्गानुपपत्तिः । अविनश्यतोश्च ज्ञानयोरवस्थाने वध्यघातकलक्षणो विरोधो न स्यादिति तदेव प्रतिषिध्यते नान्यत् प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥

परिमाणं मानव्यवहारकारणमिति । अत्रापि व्यवहारो ज्ञानशब्दश्च पूर्ववत् । तेन यदेतद्धस्तवितस्त्यादिभेदवदुपलभ्यते तत्परिमाणमिति प्रमाणमुक्तं न चैतत् द्रव्यस्वरूपमेकतराप्रतीतावन्यतरप्रत्ययात् । न चैतत्सामान्यमात्रं सातिशयत्वात् । यदि च घटादिस्वरूपं परिमाणं स्यान्महदानयेत्युक्ते घटमात्रमानयेत् घटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिन्महदानयेत् । तथा च प्रेष्यप्रेषकसम्प्रतिपत्ती विरुद्ध्येयातां घटशब्दात् घटनिश्चयवत् परिमाणनिश्चयोपि स्यात् परिमाणसन्देहवत् घटसन्देहोपि स्यादिति तर्कः । मानव्यवहारकारणं गुणः परिमाणमिति लक्षणं पूर्ववत् । मानव्यवहारस्त्वत्र पलसंख्याविशिष्टव्यवहारविलक्षण एवेति नातिव्याप्तिरिति । एतद्विभजते तच्चतुर्विधमिति । अणु महद्दीर्घ

---

(१) प्रयत्नज्ञानायौगपद्यवचने—पा० ५ पु० ।

नित्यं च नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम्(१) अनित्यं त्र्यणुकादावेव । तथा चाण्वपि द्विविधं नित्यमनित्यं च(२) । नित्यं परमाणुमनस्सु तत्पारिमाण्डल्यम् । अनित्यं द्व्यणुक एव । कुवलयामलकबिल्वादिषु महत्स्वपि तत्प्रकर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तोऽणु-

---

ह्रस्वं चेति भावप्रधानो निर्देशः । तदेतद्वान्तरभेदेन व्युत्पादयति तत्रेति । तेषु मध्ये सुप्रसिद्धत्वात्पश्चादुक्तमपि प्रथमं महत्त्वमुक्तं । क्व नित्यमहत्त्वमस्तीत्यत आह नित्यमिति तदेतदेव शास्त्रप्रदेशेषु परममहत्त्वमिति व्यवह्रियते । काष्ठां(३) प्राप्तत्वादित्याह परमेति । द्वितीयां विधामाह अनित्यमिति । त्र्यणुकादावेवेत्यन्त्यावयविपर्यन्तम् एवकारेण द्व्यणुकनित्यद्रव्यव्यवच्छेदः । अणुत्वं विभजते अण्वपीति । नित्यमनित्यं चेत्यपिनानुकृष्यते नित्यं परमाणुमनःसु । अत्र मनसः स्वशब्देनोपात्तत्वात् परमाणुशब्दस्तृणोलपादिन्यायेन चतुर्विधेषु वर्त्तते तच्च पारिमाण्डल्यमित्युच्यत इत्यर्थः । अनित्यं द्व्यणुक एव एवकारस्तु नान्यत्रेत्यवधारणार्थः । कथं तर्हि बिल्वाद्यपेक्षया आमलकाद्यण्विति व्यवहार इत्यत आह कुवलेति । महत्त्वोत्पत्तौ कारणसद्भावेन चाक्षुषत्वान्यथानुपपत्त्या च तत्त्वतो महत्त्वे व्यवस्थिते भाक्तोयं व्यवहारः । भाक्तिश्च प्रकर्षभावाभावः आमलके यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः कुवले बिल्वे यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव आमलके स खलु द्व्यणुकेपि वर्त्तते इत्युभाभ्यां भज्यते इति भक्तिः तामपेक्ष्य भवतीति भाक्त इत्यर्थः । ननु पर-

---

(१) तदेव गीयते इति अधिकम् ६ पु० ।

(२) नित्यमनित्यं चेति पा० ६ पु० नास्ति ।

(३) काष्ठामिति नास्ति क्वचित् ।

त्वव्यवहारः । दीर्घत्वह्रस्वत्वे चोत्पाद्य(१) महदणु-
त्वैकार्थसमवेते । समिदिक्षुवंशादिष्वञ्जसा दीर्घेष्वपि
तत्प्रकर्ष(२)भावाभावमपेक्ष्य भाक्तो ह्रस्वत्वव्यव-

माणुषु त्र्यणुकेषु चाणुव्यवहारो महत्त्वाभावकृत एव किं न स्यात् ।
न स्यात् । द्रव्यत्वेन परिमाणानुमानात् । त्र्यणुकात् परमाणा-
वपकर्षाच्च । न चाभावस्यापकर्षः सम्भवतीति । न च त्र्यणुकस्य
महत्त्वं कारणाभावात् । प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्चेति । एतेनाप्रतीतायां
भक्तौ कथं भाक्तो व्यवहार इति निरस्तं प्रकर्षाभावस्य प्रत्य-
क्षसिद्धत्वात् । परमाणुष्वणुत्वस्यानुमानात् । अन्यायश्चाने-
कार्थत्वमिति न्यायेन पश्चात् मुख्यत्वभाक्तत्वविवेचनात् स्वर्गा-
दिशब्दवदिति । दीर्घत्वह्रस्वत्वे त्विति । उत्पाद्ये च ते
महत्त्वाणुत्वे चेति ताभ्यामेकस्मिन्नर्थे समवेते । यत्रोत्पाद्यं महत्त्वं
तत्र दीर्घत्वं यत्रोत्पाद्यमणुत्वं तत्र ह्रस्वत्वमित्यर्थः । एते नि-
त्ये न स्त इति केचित् । तदसत् । यथाहि महत्त्वं प्रकृष्यमाणं
परमकाष्ठां प्राप्नोति । तथा दीर्घत्वमपि प्राप्नुयात् यथा चा-
णुत्वमपकृष्यमाणं परमाणुकाष्ठां प्राप्नोति । तथा ह्रस्वत्वम-
पि उपपत्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वात् । कथं तर्हि दीर्घत्वेत्यादि-
ग्रन्थः । सत्यं नित्यानित्यभेदेन महत्त्वाणुत्ववत् प्रत्येकं दी-
र्घत्वह्रस्वत्वयोर्द्वैविध्यं सुप्रसिद्धमेकदेशोत्कीर्तनेन स्मारयति दी-
र्घत्वेति । तथा च परमदीर्घत्वपरमह्रस्वत्वे परममहत्त्वपरमाणु-
त्वैकार्थसमवेत इति स्मर्तव्यमिति हृदयं । ननु यद्युत्पाद्याणुत्वै-
कार्थसमवेतं ह्रस्वत्वं तर्हि कथं वंशाद्यपेक्षयेक्ष्वादिषु ह्रस्वत्व-
व्यवहार इत्याशंकयाह समिदिक्ष्विति । अञ्जसा मुख्यतः दीर्घ-

(१) तूत्पाद्य-पा० ५ । ६ पु० ।
(२) तत्कृतप्रकर्षेति पा० ६ पु० ।

हारः। अनित्यं चतुर्विधमपि सङ्ख्यापरिमाणप्रचययोनि। तत्रेश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना परमाणुद्व्यणुकेषु बहुत्वसङ्ख्या तैरारब्धे कार्यद्रव्ये त्र्यणुकादिलक्षणे रूपाद्युत्पत्तिसमकालं महत्त्वं दीर्घत्वं च करोति।

त्वोत्पत्तौ कारणोपपत्तेः। वंशे यो दीर्घत्वस्य प्रकर्षभावस्तस्याभाव इक्षौ तमपेक्ष्येक्ष्वादिषु ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्तः स हि मुख्ये ह्रस्वेऽप्यस्तीत्युभाभ्यां भज्यत इति भक्तिः तत्कृतः। तथेक्षौ दीर्घत्वस्य यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः समिधि तमपेक्ष्य तत्र ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्त इत्यर्थः। एवं विभागमाश्रयं च निरूप्य कारणं निरूपयति अनित्यमिति। नित्ये कारणचिन्ताविरुद्धेत्यनित्यग्रहणं सङ्क्षेपतः संख्या च परिमाणं च प्रचयश्चेति यथासम्भवं योनिः कारणं यस्य तत्तथोक्तम्। एतत्प्रपञ्चयिष्यन् केवलैव बहुत्वसंख्या यत्र महत्त्वे कारणं तदाह तत्रेति। द्व्यणुकेष्वस्मदादीनामपेक्षाबुद्धेरसम्भवात् तदभावे बहुत्वसंख्यानुत्पादात् कथमेतदित्याशंक्याह ईश्वरेति। ईश्वरबुद्धेः सर्व्वविषयत्वादेकत्वान्तराण्यप्यालम्बनानि यद्यपि तथापि नियामकं तत्रादृष्टमिति भवत्यपेक्षाबुद्धिः। तामपेक्ष्योत्पन्ना बहुत्वसंख्या परमाणुद्व्यणुकेषु द्वाभ्यां द्वाभ्यां परमाणुभ्यामारब्धानि द्व्यणुकानि परमाणुद्व्यणुकानि परमाणुभिर्द्व्यणुकादिक्रमेणैव कार्यद्रव्यमारभ्यते नान्यथेति नियमज्ञापनार्थं परमाणुद्व्यणुकेष्वित्युक्तम् उपपादितं चैतत् पृथिव्यधिकारे। तैर्द्व्यणुकैरारब्धे कार्यद्रव्ये त्रसरेणौ रूपाद्युत्पत्तिसमकालं संयोगोत्पत्तिसमकालत्वात् संख्योत्पत्तेर्द्रव्योत्पत्तिसमकालत्वाद्वा महत्त्वं दीर्घत्वं च करोति। समवाय्यसमवायिनोः साम्येऽपि का-

द्विबहुभिर्महद्भिश्चारब्धे(१) कार्यद्रव्ये कारणमहत्त्वान्येव महत्त्वमारभन्ते न बहुत्वम् । समानसंख्यै-

र्यभेदो निमित्तभेदात् । तच्चाभावो दृष्टं वेति । किं पुनरत्र प्रमाणं परिशेषः । तथाहि । रूपादीनामप्रसङ्ग एव व्यभिचारात् प्रकर्षापकर्षाननुविधानाच्च । रूपस्य व्यभिचारो वायौ । रसस्य तेजसि गन्धस्याबादिषु गुरुत्वस्यानलादौ । स्नेहस्यानंभसि स्पर्शस्य प्रकर्षाननुविधानं न हि स्पर्शप्रकर्षात् परिमाणं प्रकृष्यते । संयोगप्रकर्षाद्वा विभागस्तु कारणे वर्तमान आश्रयं निघ्नन् विरोध्येव । परत्वापरत्वे च परिमाणोत्तरकालमुत्पद्येते तथा वेगोपि शब्दबुद्ध्यादीनामप्रत्यासत्तिरेवेत्यप्रसक्तिः । अनुविधीयमानप्रकर्षतया कारणैकार्थसमवेततया च त्रितयमिह प्रसक्तं । तत्र त्र्यणुकेषु महत्त्वप्रचययोरसम्भवात् संख्यैव परिशिष्यते यथा चाणुपरिमाणं न कारणं तथोक्तं द्रव्य इति । तदयं प्रयोगः त्र्यणुकपरिमाणं बहुत्वसंख्याकार्यं परिमाणप्रचयासम्भवे सति कार्यमहत्त्वात् यत् पुनर्न बहुत्वकार्यं न तदेवं । यथा द्व्यणुकपरिमाणं द्वितूलकपरिमाणं वेति । विपक्षे बाधकं तु कारणानुपपत्तौ कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अस्तु तर्हि बहुत्वमेव सर्वत्र महत्त्वकारणं क्लृप्तत्वात् कृतं महत्त्वैरित्यत आह द्विबहुभिरिति द्वौ च बहवश्चावयवा द्विबहवस्तैर्महद्भिरारब्धे कारणमहत्त्वे च कारणमहत्त्वानि च कारणमहत्त्वानि तान्येव महत्त्वमारभन्ते न बहुत्वं कुतः समानसंख्यैरारब्धेतिशयदर्शनात् कारणमहत्त्वादिति शेषः । अयमाशयः । यत्र द्वाभ्यामप्रचिताभ्यामारब्धद्रव्यं तत्र बहुत्वप्रचययोर-

(१) महद्भिरारब्धे-पा० ५ । ६ पु० ।

आरब्धेऽतिशयदर्शनात् । प्रचयश्च तूलपिण्डयोर्वर्त्तमानः पिण्डारम्भकावयवप्रशिथिलसंयोगापेक्षमाण(१) इतरेतरपिण्डावयवसंयोगापेक्षो वा द्वितूलके

सत्त्वादेवाकारणत्वम् अन्यत्रावगतशक्तेः सतश्च कारणमहत्त्वस्यैव कारणत्वं तस्याप्यकारणत्वे महत्त्वानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। सामर्थ्यावधारणाय तु युक्तिरुक्ता अतिशयदर्शनादिति । न तु समानसंख्यैरारब्धे कारणमहत्त्वेन कार्यमहत्त्वातिशयदर्शनाद्बहुत्वमकारणमेव यतः समानमहत्त्वैरल्पसंख्यैरारब्धमपेक्ष्य संख्यात एवातिशयदर्शनेन संख्याया अपि कारणत्वावधारणादन्यथा तदपेक्षयातिशयो न स्यात् महत्त्वस्याविशेषादिति । तस्मादेकं द्वयं त्रयं वा यथासम्भवमवधृतशक्तिकारणं न तु सम्भवदप्यकारणमिति । प्रचयस्य कारणत्वमाह । प्रचयश्चेति । तूलेत्युपलक्षणं न त्वेतदेव विवक्षितम् । प्रचयो द्रव्यारम्भकः संयोगविशेषः पिण्डयोर्वर्तमान इति बहुत्वसंख्या व्युदस्यते । गुणकर्मारम्भे सापेक्ष इत्यपेक्षाकारणमाह पिण्डारम्भकावयवप्रशिथिलसंयोगापेक्ष इति । पिण्डयोरारम्भका ये अवयवास्तेषां ये प्रशिथिलाः संयोगास्तदपेक्षः । इतरेतरपिण्डावयवसंयोगापेक्षो वेति । एकस्य पिण्डस्यावयवैरपरस्य पिण्डस्यावयवानां ये प्रशिथिलाः संयोगादयस्तदपेक्षो वेत्यर्थः । स हि द्वितूलके महत्त्वमारभते । द्वाभ्यां तूलपिण्डाभ्यामारब्धं द्वितूलकं न बहुत्वमहत्त्वे बहुत्वस्य तत्राभावात् । महत्त्वस्य च सतोपि प्रचयापेक्षत्वात् । अन्यथा समाहारगुरुत्वस्य तुल्यतया तूलकजात्यविशेषाच्च मूलभूतानां त्रसरेणूनां

---

(१) संयोगानपेक्षमाण इति पा० ६ पु० ।

महत्त्वमारभते न बहुत्वानि । समानसंख्यापल(१)-
परिमाणैरारब्धेऽतिशयदर्शनात् । द्वित्वसंख्या चा-
ण्वोर्वर्तमाना द्व्यणुकेऽणुत्व(२)मारभते । महत्त्ववत्
त्र्यणुकादौ कारणबहुत्वमहत्त्वसमानजातीयप्रचये-
भ्यो दीर्घत्वस्योत्पत्तिः । अणुत्ववद्द्व्यणुके द्वित्वसं-
ख्यातो ह्रस्वत्वस्योत्पत्तिः(३)। अथ त्र्यणुकादिषु वर्त-
मानयो(४)र्महत्त्वदीर्घत्वयोः परस्परतः को विशेषः

द्व्यणुकानां वा तुल्यसंख्यतया परिमाणातिशयानुपपत्तिः त-
दाह समानेति । अतिशयदर्शनात् । प्रचयेनेति शेषः । अत्रा-
पि न महत्त्वमिति केवलस्य महत्त्वस्य प्रतिषेधः । अणुत्वोत्प-
त्तिमाह द्वित्वसंख्या चेति । अण्वोः परमाण्वोः महत्त्वोत्पत्तौ
कारणाभावात् । द्रव्यत्वेन परिमाणस्य च सिद्धत्वात् कार्य-
गुणस्य कार्यत्वात् । परमाणुपरिमाणस्याकारणत्वात् । अने-
कसंख्यायाश्च परिमाणं प्रति कारणत्वावगतेः अन्यस्यास-
म्भवादित्यभिसन्धिः । इमां दीर्घत्वोत्पत्तिमतिदिशति महत्त्व-
वदिति । ह्रस्वत्वोत्पत्तिमतिदिशति अणुत्ववदिति । यदि हि
महत्त्वाणुत्वाभ्यां ह्रस्वत्वदीर्घत्वे भिन्ने स्यातां तदा तदुत्पत्ति-
चिन्ताया अवसरो भेद एव तु कुतः तदेवारोहपरिणाहाभ्यां
विकल्प्यमानं तथा व्यवहारयतीत्यभिप्रायेण पृच्छति अथेति ।

---

(१) संख्यतूल–पा० ५ पु० ।
(२) द्व्यणुकेष्वणुत्व–पा० ५ पु० ।
(३) स्यात्–इत्यधिकम् ७ पु० ।
(४) त्र्यणुकादिवर्तमानयो–पा० ५ पु० ।

द्व्यणुकेषु चाणुत्वह्रस्वत्वयोरिति । तत्रास्ति महत्त्वदीर्घत्वयोः परस्परतो विशेषः महत्सु दीर्घमानीयतां दीर्घेषु च महदानीयतामिति विशिष्टव्यवहारदर्शनादिति । अणुत्वह्रस्वत्वयोस्तु परस्परतो विशेषस्तद्दर्शिनां प्रत्यक्ष इति । तच्चतुर्विधमपि परिमाणमुत्पाद्यमाश्रयविनाशादेव(१) विनश्यतीति ॥

उत्तरं तत्रेति । प्रश्नद्वयमध्ये प्रथमे प्रश्ने उत्तरमाह महत्स्विति । अभेदे निर्द्धारणमनुपपन्नं न हि घटेषु कुम्भ आनीयतामिति सम्भवतीति भावः । आरोहपरिणाहौ च परिमाणभेदावेवेति तथा च सुविहितं विहितमिति द्वितीये प्रश्ने उत्तरं अणुत्वेति । तद्दर्शिनां योगिनामस्माकं तु भाक्तव्यवहारापौनरुक्त्यान्यथानुपपत्तिस्तद्भेदे प्रमाणमिति भावः । एवमुत्पत्तिं निरूप्य विनाशं निरूपयति । एतच्चतुर्विधमिति । उत्पाद्यमिति नित्याव्यवच्छिनत्ति आधारविनाशादेव विनाशो न तु मीमांसकवत् सत्यप्याश्रये शरीरादौ परिमाणं निवर्त्तत इति शङ्कितव्यं विनाशे परिमाणान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावात् कारणसंख्यापरिमाणप्रचयानां तत्कारणत्वात् । संयोगिद्रव्यैश्च पूर्वद्रव्यावयवसहितैः सति पूर्वद्रव्ये द्रव्यान्तरानारम्भात् । अकारणवर्तिभिश्च तैः परिमाणारम्भेतिप्रसङ्गात् । असमवायिकारणलक्षणायोगाच्चेति ॥

---

(१) मुत्पाद्यमाधारविनाशा–पा० १ पु० ।

पृथक्त्वमपोद्धारव्यवहारकारणम्। तत्पुनरेकद्रव्य-

पृथक्त्वमपोद्धारव्यवहारकारणमिति । एतस्मादिदं पृथगे-
तस्मादिदमितरदन्यदर्थान्तरमिति ज्ञानमभिधानं च अपकृष्या-
पेक्ष्य य उद्धारो निर्द्धारणमपोद्धारः स चासौ व्यवहा-
रश्चेति तस्य निमित्तं पृथक्त्वमिति पूर्ववत् प्रमाणल-
क्षणे स्यातां तर्कस्तु न स्यात् इतरेतराभावेनैव गतार्थ-
त्वात् । तथाहि यावदुक्तं भवतीदमिदं न भवति तावदुक्तं भव-
ति इदमस्मात् पृथगर्थान्तरमितरत् भिन्नमिति । न पृथगादि-
शब्दाः पर्याया इत्यनुमन्यामहे न त्वभावार्था इति पञ्चम्याः
सम्बन्धानुपपत्तेः । न हि घटात् पटः पृथगिति घटः पटो न
भवतीति वाक्यार्थः । प्रातिपदिकार्थमात्र एवोपपदविभक्तिरि-
यमनुशासनबलादिति चेत् । अन्यारादितरर्ते इत्यत्रान्यश-
ब्दस्यार्थपरत्वात् । तथा चान्यशब्दसमानार्थतया नञोऽपि योगे
पञ्चमी स्यात् । नञर्थविशिष्टः पृथक्शब्दार्थो न तु नञर्थमात्र-
मिति चेत् । न । अपटो घट इत्यत्रापि स्यात् । न च पञ्चम्ये-
वात्र निषेधार्था पटो घटादिति न घटः पट इति स्थितेः पृथ-
क्शब्दस्य निरर्थकत्वप्रसङ्गात् । तस्मात् पृथगन्य इत्यादीनां यो-
ऽर्थस्तत्पृथक्त्वं धर्मान्तरमास्थेयं । पृथक्शब्दस्याविशिष्टम् इत्यर्थ
इति चेत् न । शब्दबुद्धिदण्डाद्यविशिष्टतया पृथक्त्वेऽपि त-
द्विशिष्टस्य व्योमात्मचैत्रादेर्दर्शनात् । एतेन वैधर्म्यमात्रं पृथ-
क्त्वमिति निरस्तं श्यामाद्रक्तो विधर्म्मा न च पृथगिति द-
र्शनात् । अस्तु तर्हि गोत्वादिवत् सामान्यविशेषः पृथक्त्वमि-
त्यपि न वाच्यम् जातिसङ्करप्रसङ्गात् । तस्माद्गुण एवेति
स्थितम् । न चान्यत्रान्तर्भवति । रूपादीनामवध्यनिरूप्यत्वात् ।

व्यभिचाराच्च । एवं च सति गुणादौ गौणः पृथगिति व्यवहारो द्रष्टव्यः । भेदश्च गुणयोगः । स एव तर्हि पृथक्त्वमस्त्विति चेत् । न स्वरूपस्यावध्यनपेक्षत्वात् । यदावध्यपेक्षस्तदा पृथग्व्यवहारं करोतीति चेत् न चैतत्कदाप्यवधिमपेक्षते तत्स्वाभाव्ये वा सर्वदाऽपेक्ष्येत इतरेतरभाववैधर्म्यं च प्रागेव निरस्ते इति ॥ एवं व्यवस्थितस्य पृथक्त्वस्य भेदं निरूपयति तत्पुनरिति । पुनःशब्दः परिमाणमनन्तरोक्तं व्यवच्छिनत्ति । नन्वेकमेव पृथक्त्वमस्तु कृतं भेदकल्पनयेति न वाच्यं सामान्यलक्षणापत्तेः । तथाप्यनेकद्रव्यमित्यनुपपन्नं प्रत्येकविश्रान्तैरेव पृथक्त्वैस्तथाव्यवहारोपपत्तेः द्वौ शुक्लावित्यादिव्यवहारवदिति चेत् । न । अन्योन्यावधित्वानवधित्वाभ्यां विरोधेन भेदात् । प्रत्येकविश्रान्ते हि पृथक्त्वे अन्योन्यावधिकेपि चैत्रो मैत्रात् पृथक् मैत्रश्चैत्रात् पृथगिति प्रत्ययात् । न तु चैत्रमैत्रौ मैत्रात् पृथगिति प्रत्ययो यथा देवदत्तादेः । तस्माद्यथा प्रत्येकविश्रान्तैकत्वाभ्यां तथाभूतेन द्वित्वेन वा न द्वित्वव्यवहारः प्रत्येकप्रसङ्गात् किन्तु व्यासज्यवृत्तेर्गुणान्तरादेव तथा व्यासज्यवृत्तिगुणान्तरादेव द्वौ पृथगिति व्यवहार इति स्थितम् । एवं तर्हि द्विपरत्वादयोपि किं न स्युरन्योन्यावधित्वाभावादिति चेत् न । एकपरत्वस्यापि तथाभूतत्वे विरोधाभावेन भेदाभावादतिरिक्तकल्पनानुपपत्तेः । न हि समानदेशस्थयोः संयुक्तसंयोगे विशेषोस्ति । न च तं विना ते भवतः । यत्रास्ति तत्र का गतिः एकपरत्वस्यान्योन्यापेक्षत्वात् द्विपरत्वस्य च तदन्यापेक्षत्वादिति चेत् । न तत्राप्येकस्य परत्वादपरस्य च परतरत्वात् प्रत्येकविश्रान्तिरेव तदनादृत्य द्वे परे इति व्यवहारः । न तु व्यासज्यवृत्तिरेक

मनेकद्रव्यं च । तस्य तु नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः संख्यया व्याख्याताः । एतावांस्तु विशेषः एकत्वादिवदेकपृथक्त्वादिसामान्याभावः संख्यया तु(१) विशिष्यते तद्विशिष्टव्यवहारदर्शनादिति ॥

संयोगः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तम् । स च द्रव्यगुण-

एव तत्र परत्वगुणः एकत्वातिशयानतिशयानुपपत्तेरिति नित्यत्वादिकमतिदेशेन दर्शयति तस्य त्विति । यथैकत्वसंख्या नित्यद्रव्येषु नित्या अवयविनि कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यते द्रव्यविनाशाद्विनश्यति तथैकपृथक्त्वमपि यथा द्वित्वादिकमपेक्षाबुद्धेरुत्पद्यते तद्विनाशाद्विनश्यति क्वचिदाश्रयविनाशात् क्वचिदुभाभ्यां तथा द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः । स्यादेतत् । तत् किं द्वित्वत्रित्वादिसामान्यविशेषा अपि तत्र सम्भवयन्ति यद्येवं जातिसङ्करः स्यादित्यत आह एतावानिति । कथं तर्हि द्वे पृथक् त्रीणि पृथगित्यादिव्यवहार इत्यत आह संख्यया त्वेकार्थसमवायिन्या विशिष्यते इति । उपलक्ष्यते यथा शुक्लः पृथगिति । शौक्ल्येन उपपत्तिमाह तद्विशिष्टेति । कारणविशेषात्प्रकर्षनिकर्षलक्षणोवान्तरविशेषस्त्वस्त्येव माधुर्यादिवत् स च सामान्यविशेष एव । गुणकर्मणोः समवेतस्य धर्मान्तरस्याभावादिति ॥

संयोगः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तम् । यद्विशिष्टे द्रव्ये संयुक्तमिदमनेनेति मतिर्भवति स संयोग इति प्रमाणमुक्तम् । कार्यप्रदर्शनेन तर्कमाह स चेति । अवयवसंयोगा द्रव्यहेतवः अग्निसंयोगः पा-

---

(१) संख्यया—पा० पु० ।

कर्महेतुः । द्रव्यारम्भे निरपेक्षस्तथा भवतीति सापेक्षेभ्यो निरपेक्षेभ्यश्चेति वचनात् । गुणकर्मारम्भे तु

कजानाम् । परिमाणस्य प्रचयाख्यः अवयवकर्मजः संयोगो निःक्रियावयविसंयोगस्य परत्वापरत्वयोर्दिक्कालपिण्डसंयोगः बुध्यादीनामात्ममनःसंयोगः । शब्दस्य भेर्याकाशसंयोगः । कर्मणो नोदनाभिघाताविति । एतेन यदि संयोगो न स्यात् द्रव्यगुणकर्माणि न स्युः कारणाभावात् भावे वा सर्वदैव भवेयुः द्रव्यादीनां पूर्वसिद्धानां सर्वदा तुल्यरूपत्वात् । क्षणभङ्गपरिणामवादयोरपास्तत्वात् । अदृष्टादिति चेत् न तस्याप्यनुष्ठानसाध्यत्वात् तस्यापि प्रयत्नरूपत्वात् । तस्याप्यात्ममनःशरीरेन्द्रियसंयोगसाध्यत्वात् । अदृष्टान्तरमात्रसाध्यत्वे यत्नविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति तर्को दर्शितः । यथा द्रव्यमारभते तं प्रकारमाह द्रव्यारम्भे निरपेक्ष इति । द्रव्ये कर्तव्ये तदवयवाः संयोगार्थमेव कारणान्तरमपेक्षन्ते सति संयोगे न किञ्चिदित्यनपेक्षः संयोगः सहकारितया न किंचिदपेक्षत इत्यर्थः । एतेन चरमभाविनिमित्तान्तरं नापेक्षत इत्यपि लभ्यते । अत्र सूत्रकारसंमतिमाह तथा भवतीति । अस्यार्थः । सर्वथानुत्पन्नसंयोगतया संयोगापेक्षेभ्यस्तन्तुभ्यो भविष्यति पट इति यथा प्रत्ययस्तथानुत्पन्नसंयोगतया सापेक्षेभ्य उत्पन्नसंयोगतया निरपेक्षेभ्यो भवतीति प्रत्ययः । सर्वथोत्पन्नसंयोगतया निरपेक्षेभ्यो भूत इति प्रत्यय इत्यपि द्रष्टव्यमिति । एवं सूत्रकारवचनाज्जानीमो द्रव्यारंभे आत्मलाभकारणातिरिक्तं संयोगस्यापेक्षणीयं नास्तीति गुणकर्मारम्भे सापेक्षः । गुणेषु कर्मसु च कर्तव्येषु स्वात्मलाभका-

सापेक्षः । संयुक्तसमवायादग्नेर्वैशेषिकमिति वच-
नात् । अथ कथं लक्षणः कतिविधश्चेति । अप्राप्तयोः
प्राप्तिस्संयोगः स च त्रिविधः(१) अन्यतरकर्मजः उ-
भयकर्मजः संयोगजश्चेति(२) । तत्रान्यतरकर्मजः क्रि-

रणातिरिक्तमप्यपेक्षते यथा पाकजेष्वग्निसंयोग औष्ण्यं
न च तेनासौ जन्यते परिमाणे प्रचयः स्वाश्रयावयवप्रशिथि-
लसंयोगं न च तेनासौ जन्यते परत्वापरत्वयोर्दिक्कालपिण्ड-
संयोगा अपेक्षाबुद्धिं न च तया ते जन्यन्ते इत्यादि स्वय-
मूह्यम् । एवं कर्मणि नोदनाभिघातौ स्पर्शं वेगं चापेक्षेते न च
ताभ्यां तौ जन्येते इति अपेक्षणीयस्य चरमभावित्वमत्राविवक्षि-
तम् । अत्र सूत्रकारसंमतिमाह संयुक्तसमवायादिति । अ-
स्यार्थः । पार्थिवेन परमाणुना पाक्येन संयुक्तेऽग्नौ समवा-
यादग्नेर्वैशेषिकमौष्ण्यं पाकजानां निमित्तमिति शेषः । तेन
स्वानुत्पादकापेक्षत्वात् सापेक्ष इत्युक्तं सूत्रकृता भवतीति ।
अथ कथं लक्षण इति । किं लक्षणं किं प्रकारमस्य लक्ष-
णमित्यर्थः प्रतीतिः प्रत्येतव्यस्य लक्षणमपि सर्वसाधारणमिति
स्वकं तु विशेषलक्षणं किमस्येत्यर्थः । कतिविधश्चेति । क-
त्यस्य विधाः प्रकारा इत्यर्थः । उत्तरं अप्राप्तयोरिति । प्राप्तिः
संश्लेषः । स च समवायोऽपीत्यत उक्तमप्राप्तयोरिति । सम-
वायस्त्वप्राप्तयोर्न भवत्येव जातः संबद्धश्चेत्येककालत्वात् विद्य-
मानयोरप्राप्तयोः संश्लेषः संयोगः । समवायस्तु नैवमित्यस्य
व्यवच्छेदः द्वितीये प्रश्न उत्तरं स तु त्रिविध इति । पूर्वेणैवमिति

---

(१) स तु त्रिविधः—पा० ५ पु० ।
(२) संयोगजश्चेति—पा—७ पु० ।

विज्ञापनम् ।

—:०:—

बनारससंस्कृतसीरीज़ अर्थात् वाराणसीसंस्कृतपुस्तकमाला ।

इयं पुस्तकमाला खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमा ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । ये च पुस्तकमालारम्भखण्डाद् ग्राहकास्तैः प्रत्येकखण्डस्य मूल्यम् ॥) अष्टौ आनका देयाः । ये चान्ये ग्राहकाः मध्यस्थानि कानिचित् खण्डानि ग्रन्थमेकं वा गृह्णन्ति ते निम्नलिखितमूल्येन प्राप्स्यन्ति । यैर्महाशयगणैश्चेदत्र बहूनि पुस्तकानि संग्राह्याणि तैर्यथोचितसुलभमूल्येन तानि प्राप्यन्ते । विशेषवृत्तानि पत्रव्यवहारतो ज्ञेयानि ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
	१५	०
	१	८
	३०	०
	४	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतशुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीका—गौडपादभाष्यसहिता	०	१२
वाक्यपदीयम् खण्डानि ६ (प्रथमभागे प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहिते खण्डानि ३ । द्वितीयभागे तृतीय काण्डम् हेलाराजटीकासहितं खण्डानि ३)	६	०
रसगङ्गाधरः सटीकः खण्डानि ९	३	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डानि ३	३	०
पाणिन्यादि ३२ शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः सटीका खण्डानि ४	२	८
शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रं महर्षिकात्यायनप्रणीतं सभाष्यम्	४	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यं खण्डानि ४	४	०
बृहद्वैयाकरणभूषणम् । पदार्थदीपिकासहितं खण्डानि	४	०
विवरणोपन्यासः । सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०

वेदान्तदीपः। श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः खण्डानि ३	३	
पातञ्जलदर्शनं। श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाख्यवृत्तिसहि०	१	
व्याकरणमिताक्षरा। श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि १०	१	
रसमञ्जरी। व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३		
भेदाधिकारः। व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृतोपक्रमपराक्रमसहितः खण्डे २		
बोधसारो नरहरिकृतः। तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया सहि०	१	
ब्रह्मसूत्रदीपिका। श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिरचिता खण्डे २	२	०
दैवज्ञकामधेनुः। प्राचीनज्यौतिषग्रन्थः खण्डानि ३	३	०
श्रीमदणुभाष्यम्। श्रीवल्लभाचार्यविरचितम्। श्रीपुरुषोत्तमजीविरचितभाष्यप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतं खण्डानि १५	१५	०
तत्त्वशेखरः। तथा तत्त्वत्रयचुलुकसङ्ग्रहः	१	०
श्रीभाष्यवार्त्तिकम्। श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादनपरम्। यतीन्द्रमतदीपिका च। खण्डे २	२	०
गूढार्थदीपिका। श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्थरासपञ्चाध्याय्याः निवृत्तिपरा व्याख्या। अमरगा[illegible] खण्डानि ४	४	०
आश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिका। मञ्चनाचार्यभट्टविरचिता	२	०
काव्यालङ्कारसूत्राणि आचार्यवामनविरचितवृत्तिसमेतानि कामधेनुसमाख्यव्याख्यासहितानि खण्डे २	२	
श्रुत्यन्तसुरद्रुमः। श्रीपुरुषोत्तमप्रभुविरचितः खण्डानि ३	३	
चतुर्विंशतिमतसंग्रहव्याख्या। श्रीभट्टोजिदीक्षितसकालता	२	०
श्रीविद्वन्मण्डनम्। श्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितम्। श्रीपुरुषोत्तमजीविरचितसुवर्णसूत्राख्यव्याख्यासहितं खण्डे २	२	०
सांख्यायनगृह्यसङ्ग्रहः। पण्डितवरवासुदेवविरचितः।	१	०
महासिद्धान्तः। आर्यभटाचार्येण विरचितः। म० श्रीसुधाकरद्विवेदिकृतटीकासहितः। खण्डानि ३	३	०
न्यायलीलावती। न्यायाचार्यश्रीवल्लभविरचिता। खण्ड १	०	८
ज्यौतिषसिद्धान्तसङ्ग्रहः तत्र सोमसिद्धान्तो ब्रह्मसिद्धान्तो पितामहसिद्धान्तो वृद्धवसिष्ठसिद्धान्तश्च खण्डे २	२	४
लीलावती। श्रीभास्कराचार्यविरचिता। महामहोपाध्याय श्रीसुधाकरद्विवेदिकृतटिप्पणीसहिता	१	४

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

नं० ४० । ५ ठठेरी बाज़ार, बनारस सिटी ।